

**Reading Material
for
F.Y.B.A
Semester : I
Subject : Logic & Philosophy**

**Paper No. : I
Introduction to Philosophy
Code: UA01CLPH01**

**Edited by
Dr. B.M. Gajera**

F.Y.B.A. Sem- I
Introduction to Philosophy : Paper-1
Code: UA01CLPH01

તત્ત્વજ્ઞાનનો પરિચય
અનુક્રમણિકા

૧. તત્ત્વજ્ઞાનની વ્યાખ્યા અને પદ્ધતિ
૨. દર્શન અને મીમાંસાનો અર્થ
૩. ચિંતનાત્મક વિચારણા (Reflective Thinking) તરીકે તત્ત્વજ્ઞાન
૪. જીવનના પરીક્ષણ તરીકે તત્ત્વજ્ઞાન
૫. તત્ત્વજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓ યા અભ્યાસક્ષેત્ર
૬. વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સંબંધ
૭. વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચેનો ભેદ
૮. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચેનો સંબંધ
૯. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચેનો ભેદ
૧૦. વાસ્તવવાદ(Realism)
૧૧. બુદ્ધિવાદ(Rationalism)
૧૨. અનુભવવાદ(Empiricism)
૧૩. હેતુવાદ(Teleology)
૧૪. આદર્શવાદ(Idealism)
૧૫. યંત્રવાદ(Mechanism)
૧૬. ઉત્ક્રાંતિવાદના તાત્ત્વિક ફલિતાર્થો
૧૭. આત્મા અંગેનો વિધાયક અભિગમ
૧૮. આત્મા અંગેનો નિષેધક અભિગમ
૧૯. ન્યાયદર્શન અનુસાર આત્માના અસ્તિત્વની સાબિતીઓ
૨૦. સાંખ્યદર્શન અનુસાર આત્માના અસ્તિત્વ અંગેની સાબિતીઓ
૨૧. ટૂંકમાં ઉત્તર આપો

૧. તત્ત્વજ્ઞાનની વ્યાખ્યા અને પદ્ધતિ

પ્રાસ્તાવિક :

તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શું ? એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવવો બીલકુલ સ્વાભાવિક છે. સામાન્ય દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો જણાશે કે ‘તત્ત્વજ્ઞાન’ શબ્દમાં ‘તત્ત્વ’ અને ‘જ્ઞાન’ એવા બે શબ્દો રહેલા છે. ત્યારે અહિં પરિપ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે ‘તત્ત્વ’ એટલે શું ? અને ‘જ્ઞાન’ કોને કહેવું ? સામાન્ય રીતે તત્ત્વ એ છે જે સર્વકાંઈના અંતિમ કારણરૂપ અને આધારભૂત તત્ત્વ હોય અને જેના હોવા વિશે આપણે માનવાનું અનિવાર્ય બની જતું હોય. ટૂંકમાં કહીએ તો ‘જે ખરેખર છે તે’ તત્ત્વ વિશેનું જ્ઞાન, ચિંતન, દર્શન એ તત્ત્વજ્ઞાન એમ કહી શકાય. પરંતુ આ પ્રકારના જ્ઞાનની વ્યાપક સમજણ મેળવવા માટે તેની વ્યાખ્યાકક્ષી સ્પષ્ટતા મેળવી તેની પદ્ધતિ વિશે જાણવું જરૂરી છે.

તત્ત્વજ્ઞાનની વ્યાખ્યા :

કોઈ પણ વિષયની સ્પષ્ટ સમજૂતી માટે જે તે વિષયની વ્યાખ્યા આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. દરેક વિષયને તેનું ચોક્કસ અભ્યાસક્ષેત્ર હોય છે. આ અભ્યાસક્ષેત્રને અનુસંધાનમાં તેને સ્પષ્ટ કરતી તેની વ્યાખ્યા રજૂ કરવામાં આવે છે. દા.ત. ભૌતિકશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા આપતા એમ કહી શકાય કે ‘ભૌતિક પદાર્થનો અભ્યાસ કરતું શાસ્ત્ર એટલે ભૌતિકશાસ્ત્ર.’ એજ રીતે અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા આપતા એમ કહી શકાય કે ‘માણસની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરતું શાસ્ત્ર એટલે અર્થશાસ્ત્ર’. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસવિષયના સંદર્ભમાં અન્ય વિષયો જેવી સુનિશ્ચિતતા પ્રવર્તતી ન હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાનની સર્વસામાન્ય અને સુનિશ્ચિત વ્યાખ્યા બાંધવી મુશ્કેલ છે.

વળી, તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસવિષય અંગે વિવિધ મતભેદો પ્રવર્તે છે. આમાંથી કોઈ એક મતનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો પણ તે મત સ્વીકારવા માટેના કારણો રજૂ કરવા પડે છે. એટલે કે આપણે ચિંતન કરવું પડે છે. અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનને જાણતા પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાની બનવું પડે છે. જે રીતે પાણીમાં પડ્યા વગર તરતા શીખી શકાતું નથી તેમ તત્ત્વજ્ઞાની બન્યા વગર તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શું ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવી શકાતો નથી. બીજા શાસ્ત્રો અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચે આ મૂળભૂત તફાવત છે.

તેમ છતાં વ્યાપક રીતે તત્ત્વજ્ઞાનની વ્યાખ્યા આપવી હોય તો એમ કહી શકાય કે, “તમામ પૂર્વગ્રંથો અને ગૃહીત માન્યતાઓ ત્યજીને કોઈ પણ વિષયની મૂળભૂત માન્યતાઓ અંગે સૂક્ષ્મ, વ્યાપક અને સમીક્ષાત્મક દ્રષ્ટિએ વિચારણા કરતું શાસ્ત્ર એટલે તત્ત્વજ્ઞાન.” અને આમ વિચારણા કરનાર વ્યક્તિને તત્ત્વચિંતક કહી શકાય.

ઉપરની વ્યાખ્યા પર વિચાર કરતા જણાશે કે દરેક માણસનું જીવન કેટલીક મૂળભૂત માન્યતાઓ પર રચાયેલું હોય છે. આ માન્યતાઓને ખાતર માણસ જીવે છે એટલું જ નહિ તેમને ખાતર તે પોતાનું જીવન પણ હોડમાં મૂકવા તૈયાર થઈ જાય છે. દા.ત. શાકાહારી માણસ ક્યારેય માંસ ખાતો નથી. એવી જ રીતે જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રો જેવાકે ધર્મ, નીતિ, રાજકારણ, કુટુંબજીવન વગેરેને લગતી પોતાની મૂળભૂત માન્યતાઓને ચૂસ્તપણે વળગી રહે છે. આવી માન્યતાઓને તેની જીવનદ્રષ્ટિ પણ કહી શકાય. જ્યારે તે પોતાની માન્યતાઓની સૂક્ષ્મ, વ્યાપક અને સમીક્ષાત્મક તપાસ કરી હોતી નથી.

તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ :

અંગ્રેજી શબ્દ ‘Philosophy’ મૂળ બે ગ્રીક શબ્દો ‘Philo’ અને ‘Sophia’ પરથી ઉતરી આવેલો છે. ‘Philo’ એટલે પ્રેમ અને ‘Sophia’ એટલે ડહાપણ કે જ્ઞાન. આમ ફિલોસોફી એટલે ડહાપણ કે જ્ઞાન માટેનો પ્રેમ. તત્ત્વજ્ઞાનને ડહાપણ કે જ્ઞાન માટેનો પ્રેમ કહેવાનો અર્થ એ કે તેમાં માનવજીવનને લગતા કે માણસ જે વિશ્વમાં જીવે છે તે વિશ્વના સ્વરૂપને લગતા કોઈ પણ મૂળભૂત પ્રશ્ન અંગેની વિચારણાનો ક્યારેય નિષેધ થતો નથી.

તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિ :

૧. સમીક્ષાત્મક પદ્ધતિ :

તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિ ચિંતન અને તર્કબદ્ધ પરીક્ષણની પદ્ધતિ રહી છે. કોઈ પણ ચિંતક ચિંતન કરે છે ત્યારે તેમાં અમુક હદ સુધી સમીક્ષાત્મક દ્રષ્ટિબિંદુ પણ સેવે છે. ચિંતક ક્યારેક જ્ઞાન અને જ્ઞેયને જાણવાના સાધનો તરીકે પ્રમાણો અને પદ્ધતિઓની સમીક્ષાત્મક તપાસ કરે છે. દા.ત. તત્ત્વનું જ્ઞાન બુદ્ધિ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે કે અનુભવ દ્વારા ? કે પછી તત્ત્વનું જ્ઞાન ન તો માત્ર બુદ્ધિ દ્વારા કે ન તો માત્ર અનુભવ દ્વારા થાય છે. અંતઃસ્ફૂરણ દ્વારા પણ તત્ત્વનું જ્ઞાન થઈ શકે ? આ પ્રકારના પ્રશ્નો ચિંતકને સમીક્ષાત્મક પદ્ધતિ તરફ લઈ જાય છે. આધુનિક પાશ્ચાત્ય ચિંતનમાં કાન્ટ તેનું ઉદાહરણ પુરું પાડે છે. કાન્ટે તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિ તરીકે સમન્વયવાદ અને સમીક્ષાવાદનો સ્વીકાર કર્યો છે.

૨. સમગ્રની ચિંતનાત્મક પદ્ધતિ :

જુદા જુદા વિજ્ઞાનો પોતાના ક્ષેત્ર પુરતી મર્યાદામાં વિચારણા કરે છે. અન્ય વિજ્ઞાનોથી તત્ત્વજ્ઞાન આ બાબતમાં જુદું એટલા માટે પડે છે કે તેમાં સમગ્રના દ્રષ્ટિબિંદુથી ચિંતનાત્મક વિચારણા કરવામાં આવે છે. આ અર્થમાં રજૂ થયેલ ચિંતનને હર્બર્ટ સ્પેન્સર પૂર્ણતઃ એકીકૃત થયેલા જ્ઞાન તરીકે ઓળખાવે છે. તો બ્રેડલે જેવા સમર્થ ચિંતક તેને સમગ્ર વિશ્વ અંગેની ચિંતનાત્મક વિચારણા તરીકે ઓળખાવે છે. તે ઉપરાંત હેગલ, સ્પીનોઝા જેવા ચિંતકો આ પદ્ધતિને તત્ત્વજ્ઞાનની મુખ્ય પદ્ધતિ તરીકે બીરદાવી છે.

સમાપન :

તત્ત્વજ્ઞાનની વ્યાખ્યાલક્ષી અને પદ્ધતિલક્ષી ઉપર્યુક્ત સ્પષ્ટતા જોતા એટલું તો સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે તત્ત્વજ્ઞાનની એવી કોઈ વ્યાખ્યા હોઈ શકે નહીં કે જેને સમગ્ર તત્ત્વજ્ઞાન માટે લાગુ પાડી શકાય. એ જ રીતે એવી કોઈ પદ્ધતિ નથી કે જે સદાને માટે સર્વ ચિંતકોએ નિર્વિવાદપણે એક સાથે સ્વીકારી લીધી હોય. ખરેખર તો તત્ત્વજ્ઞાન એ એક અર્થમાં માનવઅનુભવોનું સમીક્ષાત્મક અવલોકન છે અને અનુભવો વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. તેથી જ તો તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે અનેકવિધ વાદો અને સિદ્ધાંતો ઉદ્ભવ્યા છે.

૨. દર્શન અને મીમાંસાનો અર્થ

પ્રાસ્તાવિક :

મનુષ્યમાં સ્વાભાવિક રીતે રહેલ જિજ્ઞાસા અને તેને સંતોષવાની પુરુષાર્થ શક્તિ જ મનુષ્યને અણખેડાયેલા, સૂક્ષ્મ કે ગૂઢ વિષયનો તાગ મેળવવા, સુખ-સગવડની પરવા કર્યા વગર

લાગી જાય છે. પરિણામ સ્વરૂપે માનવજાતને સનાતન મૂલ્યવાળું તત્ત્વચિંતન કે સંશોધન સાંપડે છે. આજ સુધી માનવ જાતિનો જે જ્ઞાન-વારસો જળવાઈ રહ્યો છે તે તેની સાક્ષી પૂરે છે. આ પ્રકારના સૂક્ષ્મ વારસાને દર્શન કહે છે. ત્યારે દર્શન એટલે શું તે વિગતે જાણવું જરૂરી છે.

‘દર્શન’ શબ્દનો અર્થ :

પ્રારંભમાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ‘દર્શન’ શબ્દના પ્રયોગના બદલે ‘મીમાંસા’ શબ્દનો પ્રયોગ થતો. મીમાંસા એટલે મનન, જ્ઞાન પ્રાપ્તિની ઇચ્છા, કોઈ તાત્ત્વિક વિષયની પરીક્ષા. દર્શન શબ્દ સંસ્કૃતના દર્શ ધાતુ પરથી ઉતરી આવ્યો છે. જેનો અર્થ થાય છે, ‘જોવું’. દર્શન એટલે જોવું તે-તત્ત્વજ્ઞાનની એક પદ્ધતિ, સત્યને નિરખવાનો, સમજવાનો એક પુરુષાર્થ. આ જોવાનું શક્ય બને છે સીધા અનુભવ દ્વારા, અનુમાનના આધારે કે આત્માનુભૂતિ દ્વારા.

દર્શન એટલે તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર એવો પણ એક અર્થ કરવામાં આવે છે. તે અર્થ યોગીઓ અને તત્ત્વદ્રષ્ટાઓની નૈસર્ગિક પ્રજ્ઞા પ્રતિ સંકેત કરે છે. પ્રત્યેક દર્શન, પછી તે પૌર્વાત્ય હોય કે પાશ્ચાત્ય, સત્યને પોતાના એક વિશિષ્ટ દ્રષ્ટિકોણથી સમજવા પ્રયત્ન કરે છે.

દર્શન એટલે જોવાનું સાધન એ અર્થમાં વિવિધ દર્શનો એ સત્યને સમજવાના વિવિધ માર્ગો છે. ‘જોવું’ બે પ્રકારનું હોય છે- કોઈ પણ વસ્તુને દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિ વગેરે સંદર્ભો સહિત જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે તે સત્ય હોવા છતાં પણ વ્યાવહારિક સત્ય છે. ઋષિ તેને પણ સત્ય તો કહે છે, પરંતુ તે જ વસ્તુને કોઈ પણ સંદર્ભ વિના, નિરપેક્ષ ભાવે જોવાય અને તે જેવી દેખાય તેને ‘ઋત’ કહેવાય. વ્યાવહારિક સત્યનું દર્શન તો ઘણા લોકો કરી શકે છે, પણ પારમાર્થિક સત્યનું દર્શન બહુ થોડા જ કરી શકે છે. ઉપનિષદની ઉક્તિ “એક તત્ત્વ – જેને જાણવાથી આ બધું સારી રીતે જાણી શકાય છે” તે એ શાશ્વત અનંત સત્યને અનુલક્ષીને કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકારનું ‘જાણવું’ યા જ્ઞાન એટલે બુદ્ધિ વડે તેનો ખ્યાલ સ્વીકારવો યા પુસ્તકના વાચનને પરિણામે એની સત્-તાનો સ્વીકાર કરવો એવો અર્થ થતો નથી.

આપણા દર્શનોમાં ‘જાણવું’ યા ‘જ્ઞાન’ એટલે એકતા સાધવી, તન્મય થવું, એક બનીને અનુભવવું, ચેતના દ્વારા એકતા કરવી, શાશ્વત-કાલાતીત-એક-અનંત સાથે એકતા કરવાથી તેના આવિર્ભાવરૂપ આ જગતનું જ્ઞાન પણ થઈ જાય છે. સાંસારિક તથા પારમાર્થિક એમ બન્ને પ્રકારના સુખોને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ બતાવે તે દર્શન.

દર્શન અને Philosophy :

અંગ્રેજી શબ્દ PHILOSOPHY (PHILO = LOVE અને SOPHIA = WISDOM) નો અર્થ પણ જ્ઞાન માટેનો પ્રેમ એમ સૂચવે છે. Philosopher = વિદ્યાનુરાગી, જ્ઞાનાનુરાગી, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નશીલ. તત્ત્વજ્ઞાનમાં કોઈ પણ સિદ્ધાંત વગર વિચાર્યે માન્ય રાખવામાં આવતો નથી. માણસના જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોને લગતી અનેકવિધ મૂળભૂત માન્યતાઓમાંની પ્રત્યેક માન્યતા પ્રત્યે શંકાનું વલણ દાખવીને તત્ત્વજ્ઞાની તેની સાંગોપાંગ પરીક્ષા કરવા માટે હંમેશાં તૈયાર રહે છે. તેથી એમ કહી શકાય કે તત્ત્વજ્ઞાનને બીજી કોઈ વસ્તુનો નહિ પણ કેવળ જ્ઞાન કે ડહાપણ પ્રત્યેનો જ પ્રેમ છે.

દર્શન અને કિલસૂકી :

ગુજરાતી ભાષામાં કોઈ વાર ‘કિલસૂકી’ શબ્દનો પ્રયોગ થતો જોવા મળે છે. આમાં ‘સૂકી’ શબ્દ કારસી ભાષાનો છે. ધર્મજનૂનથી મુક્ત, મસ્તીભર્યું જીવન અને પ્રેમ જ સર્વસ્વ છે એવું માનવાની દ્રષ્ટિ સૂકીવાદમાં છે. પરંતુ આ પ્રેમ માયામય, સાંસારિક પ્રેમ (ઈશકે મિજાજી) નહિ પણ, ઈશ્વરીય પ્રેમ (ઈશકે હકીકી) છે. એ આ સંપ્રદાયની વિશેષતા છે.

સમાપન :

આમ, માણસને પોતાનું સ્વરૂપ વિચારવા અને તેને અનુભવવા પ્રેરે તે દર્શન. જીવ, જગત અને ઈશ્વર અથવા મન, માયા અને મહેશ્વર આ ત્રણેયના સ્વરૂપનું અને પરસ્પરના સંબંધનું નિરૂપણ અને પરીક્ષણ કરવા પ્રેરે તે દર્શન. માનવીએ શોધી કાઢેલું જીવનસત્ય એટલે દર્શન. પ્રાચીન ભારતમાં ધર્મ કે તત્ત્વજ્ઞાન ક્યારેય કેવળ બૌદ્ધિક વિલાસનું સાધન મનાયું નથી પણ આત્મસાક્ષાત્કારનો પરિપાક મનાયા છે.

૪. જીવનના પરીક્ષણ તરીકે તત્ત્વજ્ઞાન

પ્રાસ્તાવિક :

તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શું ? એ પ્રશ્નના ઉત્તર આપવા માટે તત્ત્વજ્ઞાની બનવું અનિવાર્ય છે. તત્ત્વજ્ઞાની બનવું એટલે તમામ પૂર્વગ્રહો અને ગૃહીત માન્યતાઓને ત્યજીને કોઈ પણ વિષય અંગે સૂક્ષ્મ, વ્યાપક અને સમીક્ષાત્મક દ્રષ્ટિએ ચિંતન કે વિચારણા કરવાની તત્પરતા દાખવવી. ટૂંકમાં કહીએ તો તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનીનું કાર્ય જ જીવનનું પરીક્ષણ કરવાનું છે અને જીવનનું પરીક્ષણ કરવું એ જ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસવિષય છે. આથી જ સોક્રેટિસ જેવા સમર્થ ગ્રીક ચિંતકે કહ્યું છે કે “પરીક્ષણ કર્યા વગરનું જીવન કશા કામનું નથી.”

માન્યતાઓ એટલે શું ? :

માણસનું જીવન કેટલીક માન્યતાઓ પર રચાયેલું હોય છે. માણસ ભલે ચોર ડાકુ હોય પણ તેને કેટલીક મૂળભૂત માન્યતાઓ હોય છે. આ માન્યતાઓને ખાતર માણસ જીવે છે એટલું જ નહિ તેમને ખાતર તે પોતાનું જીવન હોડમાં મૂકવા પણ તૈયાર થાય છે. દા.ત. વચનપાલક માણસ ક્યારેય પોતાનું વચન તોડવા તૈયાર થતો નથી. જો તે ચૂસ્ત વચનપાલક હોય તો તે પ્રાણ જાય તો પણ પોતાનું વચન તોડવા તૈયાર થશે નહિ. આમ, કોઈ પણ માણસના જીવનને ઊંડાણથી તપાસવામાં આવે તો જણાશે કે તે અમુક મૂળભૂત માન્યતાઓ ધરાવે છે. આ મૂળભૂત માન્યતાઓ ધર્મ, નીતિ, રાજકારણ, કુટુંબજીવન વગેરેને લગતી હોય છે.

કોઈપણ માણસની આ પ્રકારની મૂળભૂત માન્યતાઓને તેની જીવનદ્રષ્ટિ કે તેનું તત્ત્વજ્ઞાન કહી શકાય. આપણે જ્યારે એમ કહીએ છીએ કે ગાંધીજીનું તત્ત્વજ્ઞાન પંડિત નહેરુના તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં જુદું હતું. ત્યારે આપણે તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ જીવનદ્રષ્ટિ કે મૂળભૂત માન્યતા જ કરીએ છીએ. આમ, કોઈ પણ માણસનું તત્ત્વજ્ઞાન કે તેની કિલસૂકી એટલે તેણે સ્વીકારેલી જીવનદ્રષ્ટિ કે મૂળભૂત માન્યતાઓ.

જીવનનું પરીક્ષણ કરવું એટલે માન્યતાઓની ખરાઈ કરવી :

આપણે જોઈ ગયા કે દરેક માણસ પાસે કોઈ ને કોઈ આગવી જીવનદ્રષ્ટિ કે મૂળભૂત માન્યતાઓ હોય છે. પરંતુ આનો અર્થ એ નથી કે દરેક માણસ તત્ત્વજ્ઞાની છે. પ્રત્યેક માણસ તત્ત્વજ્ઞાન ધરાવે છે પરંતુ દરેક માણસ તત્ત્વજ્ઞાની નથી કારણ કે દરેક માણસ પોતાની જીવનદ્રષ્ટિ કે મૂળભૂત માન્યતાઓની આલોચનાત્મક તપાસ કે પરીક્ષા કરતો નથી. જુદા જુદા માનવીઓની આ વિવિધ જીવનદ્રષ્ટિઓમાંથી સાચી કઈ છે ? અને તે શા માટે સાચી છે ? આ પ્રશ્નોનો જે વિચાર કરે છે તે જ તત્ત્વજ્ઞાની છે. આમ સોક્રેટિસ કહે તેમ તત્ત્વજ્ઞાનીને એમ લાગે છે કે અમુક માન્યતાઓને વગર વિચાર્યે સ્વીકારી લઈને જીવન જીવવું એ માણસ જેવા વિચારશીલ પ્રાણીને માટે બિલકુલ શોભાસ્પદ નથી.

આવી ભાવનાથી પ્રેરાઈને જે માણસ તમામ પૂર્વગ્રહોથી મુક્ત થઈ ખુલ્લા મનથી જીવનની વિવિધ દ્રષ્ટિઓની સમીક્ષાત્મક તપાસ કરવાનું કાર્ય હાથ ધરે છે તે તત્ત્વજ્ઞાની છે.

સમાપન :

ઉપર્યુક્ત વિચારણાને આધારે આપણને તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શું ? અથવા તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસવિષય શો છે ? એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર મળી રહે છે. તત્ત્વજ્ઞાન એટલે જીવનની મૂળભૂત માન્યતાઓની સમીક્ષાત્મક તપાસ કે જીવનનું પરીક્ષણ. તત્ત્વજ્ઞાન માણસના જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોને લગતી વિવિધ પ્રકારની મૂળભૂત માન્યતાઓનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે અને તેમની આલોચના કરી તેમની સ્વીકાર્યતા કે અસ્વીકાર્યતાનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

૫. તત્ત્વજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓ યા અભ્યાસક્ષેત્ર

પ્રાસ્તાવિક :

તત્ત્વજ્ઞાન માણસના જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોને લગતી મૂળભૂત માન્યતાઓની સમીક્ષા કરે છે. માણસના જીવનની મૂળભૂત માન્યતાઓનું ક્ષેત્ર જેટલું વિશાળ છે તેટલું જ વિશાળ ક્ષેત્ર તત્ત્વજ્ઞાનનું પણ છે. આ ક્ષેત્રમાં ઉદ્ભવતા અનેકવિધ પ્રશ્નોને ન્યાય આપવા માટે તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસને જુદી જુદી શાખાઓમાં વહેંચીદેવામાં આવ્યો છે. તત્ત્વજ્ઞાનની મુખ્ય શાખાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) તત્ત્વમીમાંસા (૨) સૃષ્ટિમીમાંસા (૩) જ્ઞાનમીમાંસા (૪) તર્કમીમાંસા (૫) નીતિમીમાંસા (૬) સમાજમીમાંસા (૭) રાજ્યમીમાંસા (૮) ધર્મમીમાંસા (૯) કેળવણીમીમાંસા

ઉપર્યુક્ત શાખાઓના મુખ્ય પ્રશ્નોનો ટૂંકમાં પરિચય નીચે મુજબ આપી શકાય.

૧. તત્ત્વમીમાંસા (Ontology) :

તત્ત્વમીમાંસામાં અંતિમ તત્ત્વના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. એટલે કે જીવ, જગત અને ઈશ્વરના સ્વરૂપને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા તત્ત્વજ્ઞાનની આ શાખામાં

કરવામાં આવે છે. તેમના જવાબોની માનવજીવન પર અસર પડે છે આથી આ શાખા તત્ત્વજ્ઞાનમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

જીવ કે આત્માના સ્વરૂપને લગતા મુખ્ય પ્રશ્નો

માણસનું સાચું સ્વરૂપ કેવું છે ? તે માત્ર શરીર જ છે કે આત્મા ? માણસનું મુખ્ય કર્તવ્ય શું છે ? આ કર્તવ્યનું પાલન કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય માણસને છે કે કેમ ? શું બધા માણસોમાં એક જ આત્મા છે ? આ જન્મ પહેલાં માણસને કોઈ જન્મ હતો ? મરણ પછી કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે આત્માનું અસ્તિત્વ ટકી રહે છે કે નાશ પામે છે ? જન્મ-મરણની ઘટમાળમાંથી માણસ મુક્ત થઈ શકે કે નહીં ? જો મોક્ષ શક્ય હોય તો તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનો ક્યાં ક્યાં છે ?

જગતના સ્વરૂપને લગતા મૂળભૂત પ્રશ્નો

આ જગતની રચના ક્યારે, કોણે અને શા માટે કરી ? જગતમાં જોવા મળતા જડ અને ચેતન પદાર્થો એક બીજા સાથે જોડાયેલા છે કે તે બન્ને વચ્ચે દ્વેત છે ? આ જગતમાં જોવા મળતી વિવિધતાની પાછળ કોઈ એકતા રહેલી છે ?

ઈશ્વરના સ્વરૂપને લગતા મુખ્ય પ્રશ્નો

જડ અને ચેતન પદાર્થો વચ્ચે એકતા સ્થાપનાર ઈશ્વર જેવું કોઈ તત્ત્વ છે કે કેમ ? આ જગતનો કર્તા અને સંચાલક એવો ઈશ્વર છે કે કેમ ? જો ઈશ્વર હોય તો તેનું સ્વત્ત્વ કેવું છે ? જો ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન અને કલ્યાણકર હોય તો જગતમાં અનિષ્ટ કેમ દેખાય છે ? ઈશ્વર અને જીવ વચ્ચે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે ?

આમ, જીવ, જગત અને ઈશ્વરને લગતા ઉપર્યુક્ત પ્રકારના પ્રશ્નોની ચર્ચા તત્ત્વજ્ઞાનની આ શાખામાં થાય છે.

૨. સૃષ્ટિમીમાંસા (Cosmology) :

તત્ત્વમીમાંસામાં આ જગતના મૂળમાં રહેલું અંતિમ તત્ત્વ કેવું છે તે નક્કી કરવાનો પ્રયાસ કરે છે જ્યારે સૃષ્ટિમીમાંસામાં જગતના મૂળમાં રહેલાં અંતિમ તત્ત્વમાંથી જગતનું સર્જન કે અભિવ્યક્તિ કેવી રીતે થાય છે તે બતાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત આ દ્રશ્ય જગતના સ્વરૂપને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા પણ અહીં કરવામાં આવે છે. સૃષ્ટિમીમાંસાના મુખ્ય પ્રશ્નો નીચે પ્રમાણે છે.

જીવોની ઉત્ક્રાંતિને લગતો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્ય છે કે કેમ ? જડ અને ચેતન પદાર્થોનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તેમની વચ્ચેનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે ? સૃષ્ટિની ઉત્ક્રાંતિ સહેતુક છે કે નિર્હેતુક ? દેશ-કાળનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

૩. જ્ઞાનમીમાંસા (Epistemology) :

તત્ત્વજ્ઞાનમાં કાંઈ પણ માન્યતા સીધે સીધી સ્વીકારી લેવામાં આવતી નથી. તેની સમીક્ષાત્મક તપાસ કરવાનું કામ જ્ઞાનમીમાંસા કરે છે. તેની સાથે સાથે જ્ઞાનના પોતાના સ્વરૂપ ઝોંગે પણ વિચારણા કરવામાં આવે છે. જ્ઞાનમીમાંસાના મુખ્ય પ્રશ્નો નીચે મુજબ છે.

જ્ઞાન એટલે શું ? જ્ઞાન મેળવવાના સાધનો ક્યાં ક્યાં છે ? બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિયોમાં મૂળભૂત સાધન ક્યું છે ? અપ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ કે અંતઃસ્ફૂરણ દ્વારા જ્ઞાન મળે છે કે નહીં ? બધા સાધનો વચ્ચે પારસ્પરિક સંબંધ શું છે ? જ્ઞાનના વિષયો બાહ્ય સૃષ્ટિમાં છે કે જ્ઞાતાના મનમાં ? ખરો જ્ઞાતા કોણ છે ? જ્ઞાનની સત્યતાનો નિર્ણય શી રીતે થાય ? માણસના જ્ઞાનની મર્યાદા શી છે ?

આમ, જ્ઞાનમીમાંસામાં માણસની જ્ઞાનશક્તિનું આલોચનાત્મક વિવેચન કરવામાં આવે છે. જ્ઞાનમીમાંસા એ તત્ત્વજ્ઞાનની ઘણી જ અગત્યની શાખા છે કારણ કે તેના પર જ તત્ત્વજ્ઞાનની સમગ્ર ઇમારતનું ચણતર થઈ શકે છે.

૪. તર્કમીમાંસા (Logic) :

માણસ વિચારશીલ પ્રાણી છે અને વિચારશીલતાની પરાકાષ્ઠા તત્ત્વજ્ઞાનમાં આવે છે. તત્ત્વજ્ઞાન અમુક માન્યતાનો સ્વીકાર ત્યારે જ કરે કે જ્યારે તેના સમર્થનમાં તેની પાસે જોરદાર દલીલો હોય. એ જ રીતે કોઈ પણ માન્યતાનો ઇન્કાર કે ખંડન કરવા માટે પણ દલીલો રજૂ કરવી પડે છે. આમ, તત્ત્વજ્ઞાનને તર્ક, દલીલ કે વિચારણા સાથે જ પનારો છે. તેથી વિચારણાના સ્વરૂપને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા તત્ત્વજ્ઞાનની આ શાખામાં કરવામાં આવે છે જે નીચે મુજબ છે.

વિચારણા એટલે શું ? વિચારણા કે અનુમાનના મુખ્ય પ્રકારો કેટલા છે ? વિચારણાના મૂળભૂત નિયમો કેટલા છે ? તેમનું સ્વરૂપ કેવું છે ? નિગમનલક્ષી કે વ્યાખ્યાનલક્ષી અનુમાનના મુખ્ય રૂપો ક્યા ક્યા છે ? વિચારણામાં ક્યા ક્યા દોષો કેવી રીતે આવે છે ?

૫. નીતિમીમાંસા (Moral Philosophy) :

દરેક માણસ નીતિ-અનીતિ અંગે અમુક માન્યતા ધરાવતો હોય છે અને તેને આધારે તે પોતાનો જીવનવ્યવહાર ગોઠવે છે. કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય, પાપ-પુણ્ય, સારું-ખરાબની બાબતમાં અનેક નૈતિક માન્યતાઓ પ્રચલિત છે. નીતિમીમાંસામાં આ માન્યતાઓની સમીક્ષાત્મક તપાસ કરવામાં આવે છે. તેના મુખ્ય પ્રશ્નો નીચે મુજબ છે.

કર્મને સારું કે ખરાબ શાને આધારે ગણીએ છીએ ? નૈતિક જીવનનું અંતિમ ધ્યેય શું છે ? માણસના જીવનનો અંતિમ આદર્શ શું છે ? ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા માટેનો પુરુષાર્થ કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય છે ? શું માણસ કેવળ સંયોગોનો ગુલામ છે ? સદ્ગુણી માણસ આજે સુખી નથી તો ભવિષ્યમાં સુખી થશે કે કેમ ? મૃત્યુ થતાં નૈતિક સાધના અટકી પડે છે કે બીજા જન્મમાં ચાલું રહે છે ? શું ઈશ્વર નૈતિક કર્મોનો યોગ્ય બદલો આપે છે કે પછી જગતમાં અંધેર જ પ્રવર્તે છે ?

૬. સમાજમીમાંસા (Social Philosophy) :

માણસ સામાજિક પ્રાણી છે. તેના સામાજિક જીવનને લગતી મૂળભૂત માન્યતાઓની સમીક્ષા તત્ત્વજ્ઞાનની આ શાખામાં થાય છે. સામાજિક તત્ત્વજ્ઞાનના મુખ્ય પ્રશ્નો નીચે પ્રમાણે છે.

સમાજ એ કુદરતી વ્યવસ્થા છે કે કૃત્રિમ ? સમાજવ્યવસ્થાનો આદર્શ શું છે ? સમાનતા, બંધુત્વ, સ્વતંત્રતા વગેરે સામાજિક આદર્શો સ્વીકાર્ય છે કે કેમ ? સામાજિક આદર્શોનો સામાજિક ધ્યેયની સિદ્ધિમાં શો ફાળો છે ? ગરીબ અને તવંગર, બ્રાહ્મણ અને શુદ્ર, વેપારી અને મજૂર વગેરે વર્ગો અનિવાર્ય છે કે કેમ ? શું વર્ગવિહીન સમાજ હોઈ શકે નહીં ? સ્ત્રી અને પુરુષ મૂળભૂત રીતે સમાન વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે કે ભિન્ન ? સ્ત્રી અને પુરુષને સમાન કાર્યની તકો મળવી જોઈએ કે

નહીં ? સામાજિક પરિવર્તન અને સામાજિક પરંપરાઓ વચ્ચે શો સંબંધ છે ? સામાજિક પરિવર્તન લાવવા માટે હિંસાનો માર્ગ લઈ શકાય ?

૭. રાજ્યમીમાંસા (Political Philosophy) :

કુટુંબ, કેળવણી, ધર્મ વગેરે સામાજિક સંસ્થાઓ પર દેખરેખ રાખવાની જવાબદારી અને તેના પર નિયંત્રણ રાખવાની સત્તા રાજ્યસંસ્થાની છે. રાજ્યસંસ્થાને લગતા પ્રશ્નોની વિચારણા રાજ્યમીમાંસામાં થાય છે. તેના મુખ્ય પ્રશ્નો નીચે પ્રમાણે છે.

રાજ્ય એટલે શું ? રાજ્યનું ધ્યેય શું છે ? રાજ્યવ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ ? નાગરિકના ક્યા હક છે ? નાગરિકની ફરજો કઈ છે ? રાજ્ય અને નાગરિક વચ્ચે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોવો જોઈએ ? કેવા સંજોગોમાં નાગરિક રાજ્યના કાયદાનો ભંગ કરી શકે ? રાષ્ટ્રો વચ્ચે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોવો જોઈએ ? રાષ્ટ્રીય ભાવના અને વિશ્વબંધુત્વ વચ્ચે કેવી રીતે સુમેળ સાધી શકાય ? શું રાષ્ટ્રોનું વિલિનીકરણ કરી એક વિશ્વરાષ્ટ્રનું નિર્માણ શક્ય છે ?

૮. ધર્મમીમાંસા (Philosophy of Religion) :

ધાર્મિક માણસ ઈશ્વર, મોક્ષ, ભક્તિ, શરણાગતિ, શાશ્વત જીવન વગેરેને લગતા ખ્યાલોનો શ્રદ્ધા પૂર્વક સ્વીકાર કરે છે અને તેને આધારે પોતાનું જીવન ગોઠવે છે. ધર્મમીમાંસામાં માણસના ધાર્મિક જીવનને લગતી મૂળભૂત માન્યતાઓની આલોચનાત્મક તપાસ કરવામાં આવે છે. ધર્મમીમાંસાના મુખ્ય પ્રશ્નો નીચે પ્રમાણે છે.

ધર્મ એટલે શું ? ધર્મમાન્ય ઈશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ઈશ્વર અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે કેમ ? ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સાબિત થઈ શકે ખરું ? જો ઈશ્વર અસ્તિત્વમાં હોય અને તે કલ્યાણકારી તથા સર્વશક્તિમાન હોય તો જગતમાં અનિષ્ટ સંભવે જ શી રીતે ? ઈશ્વરે જગતની રચના શામાથી અને શા માટે કરી ? જગત અને ઈશ્વર વચ્ચે કેવો સંબંધ છે ? ઈશ્વર અને જીવ વચ્ચે કેવો સંબંધ છે ? શું માણસનો આત્મા અમર છે ? આત્મા અને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે કે નહીં ? ધર્મના વિકલ્પ રૂપે માનવધર્મ કે નિર્સર્ગવાદ સ્વીકાર્ય છે કે કેમ ?

આમ, ધર્મમીમાંસામાં ઈશ્વર અને જીવ, ઈશ્વર અને જગત તથા ઈશ્વર અંગેના મૂળભૂત પ્રશ્નોની સમીક્ષાત્મક તપાસ કરવામાં આવે છે.

૯. કેળવણીમીમાંસા (Philosophy of Education) :

કેળવણીને લગતા પાયાના પ્રશ્નોની ચર્ચા કેળવણીમીમાંસામાં થાય છે. કેળવણી કોને કહેવાય ? કેળવણીનું ધ્યેય શું છે ? કેળવણી વિદ્યાર્થીકેન્દ્રી હોવી જોઈએ કે શિક્ષકકેન્દ્રી ? આદર્શ શિક્ષક અને આદર્શ વિદ્યાર્થીના લક્ષણો ક્યા ક્યા હોવા જોઈએ ? કેળવણી મેળવવાની ઉત્તમોત્તમ પદ્ધતિ કઈ ? અભ્યાસક્રમમાં ક્યા વિષયો ઈજા કક્ષાએ અને શા માટે હોવા જોઈએ ? શું પરીક્ષા અનિવાર્ય છે ? પરીક્ષાની ઉત્તમ પદ્ધતિ કઈ છે ? કેળવણીમાં શિસ્તનું શું મહત્વ છે ? કેળવણીને ધર્મ, નીતિ અને સમાજ સાથે શું સંબંધ છે ? કેળવણી વ્યવસાયલક્ષી હોવી જોઈએ કે કેમ ? વગેરે પ્રશ્નોની સમીક્ષાત્મક તપાસ તત્ત્વજ્ઞાનની આ શાખામાં થાય છે ?

સમાપન :

તત્ત્વજ્ઞાનની ઉપર્યુક્ત નવ શાખાઓ ઉપરાંત વિજ્ઞાનમીમાંસા, સૌંદર્યમીમાંસા, ઈતિહાસમીમાંસા, ભાષામીમાંસા, કાયદાનું તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે તત્ત્વજ્ઞાનની અન્ય શાખાઓ છે. તત્ત્વજ્ઞાનની આ શાખાઓ અને તેમના પ્રશ્નો પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે માણસ જે જે ક્ષેત્રોમાં કામ કરે છે તે ક્ષેત્રને લગતા મૂળભૂત પ્રશ્નો એ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રશ્નો છે. આથી જ્યારે કોઈ પણ ક્ષેત્રના મૂળભૂત પ્રશ્નો અમુક સંદર્ભમાં વધારે અગત્યના બને છે ત્યારે તે ક્ષેત્રને લગતી તત્ત્વજ્ઞાનની નવી શાખા ઉદ્ભવે છે.

૬. વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સંબંધ

પ્રાસ્તાવિક :

તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસવિષય સમગ્ર માનવજીવન છે. તેમાં તમામ ક્ષેત્રના જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આજે વિજ્ઞાનનો પ્રભાવ માણસ પર સૌથી વિશેષ રહ્યો છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાન પણ વિજ્ઞાનના પ્રભાવથી મુક્ત નથી. ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન વચ્ચે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે તેનો અભ્યાસ કરવો અનિવાર્ય બની જાય છે. તે પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શું ? અને વિજ્ઞાન એટલે શું ? તે જાણવું જરૂરી છે.

૧. તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શું ?

તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શું ? એ પ્રશ્નનો કોઈ નિશ્ચિત એક જ જવાબ શક્ય નથી, તેમ છતાં ઘણી વ્યાપક દ્રષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે તત્ત્વજ્ઞાન એટલે તમામ પૂર્વગ્રહો અને ગૃહીત માન્યતાઓથી મુક્ત થઈ જીવનની મૂળભૂત માન્યતાઓ અંગે સમીક્ષાત્મક અને સર્વાંગીણ દ્રષ્ટિએ વિચારણા કરતું શાસ્ત્ર.

૨. વિજ્ઞાન એટલે શું ?

વિજ્ઞાન એટલે અમુક નિશ્ચિત વિષયનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરી તે વિષયને લગતું એકત્રિત અને વ્યવસ્થિત જ્ઞાન આપનારું શાસ્ત્ર. આમ, ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર વગેરે વિજ્ઞાનો છે, કારણ કે તેમાં અનુક્રમે ભૌતિક પદાર્થો, રસાયણો અને માણસની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરીને તેમને લગતું એકત્રિત અને વ્યવસ્થિત જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

૩. વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સંબંધ :

૧. તત્ત્વજ્ઞાન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અને ગૃહીતોની સમીક્ષા કરે છે.

નિરીક્ષણ અને પ્રયોગથી શરૂ થતી અને વૈજ્ઞાનિક નિયમોની સ્થાપના પ્રત્યે દોરી જતી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ વિજ્ઞાનમાં થાય છે પણ આ પદ્ધતિની મીમાંસા તત્ત્વજ્ઞાનમાં થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનું સ્વરૂપ સમજાવે છે અને તેનું મૂલ્યાંકન કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાન જેવી રીતે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનું મૂલ્યાંકન કરે છે તે રીતે વિજ્ઞાનની ગૃહીત માન્યતાની સમીક્ષા પણ તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ થાય છે. આ કે તે વિજ્ઞાનમાં સ્વીકારવામાં આવતી આ કે તે ગૃહીત માન્યતા ખરેખર શું છે અને તે વ્યાપક દ્રષ્ટિએ સ્વીકાર્ય છે કે કેમ એ અંગેના આલોચનાત્મક નિર્ણયો તત્ત્વજ્ઞાનમાં લેવામાં આવે છે.

આમ, જે પદ્ધતિ દ્વારા અને જે ગૃહીતોને આધારે વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે પદ્ધતિ અને ગૃહીતોની સમીક્ષા કરીને તત્ત્વજ્ઞાન વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનું મૂલ્યાંકન કરે છે.

૨. વિજ્ઞાન આખરે તત્ત્વજ્ઞાનમાં પરિણમે છે.

કોઈ પણ વૈજ્ઞાનિક જ્યારે પોતાની સમસ્યાઓ અંગે અંતિમ નિષ્કર્ષ ઉપર પહોંચે છે ત્યારે તેની સમક્ષ તાત્ત્વિક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. દા.ત. આધુનિક ભૌતિકશાસ્ત્રી ભૌતિક પદાર્થનું વિશ્લેષણ કરતાં કરતાં આખરે અણુ સુધી પહોંચે છે અને આ રીતે મળેલા અણુમાં ઇલેક્ટ્રોન અને પ્રોટોન નામના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ તત્ત્વોની ગતિનો પ્રકાર જોઈને ભૌતિકશાસ્ત્રીને એવો પ્રશ્ન થાય છે કે અણુ મૂળ સ્વભાવથી જડ હશે કે ચેતન ? અથવા અણુની અંદર થતી ગતિ સ્વતંત્ર હશે કે પહેલેથી જ નિયત હશે ?

આમ, આ પ્રકારના પ્રશ્નો વૈજ્ઞાનિકને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રથી પર કે બહાર લઈ જઈને તેનો તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરાવે છે. આથી જ એડિંગ્ટન, જેમ્સ જિન, અઈન્સ્ટાઈન વગેરે આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોએ આ પ્રકારના પ્રશ્નો અંગે તત્ત્વચિંતન કરેલું છે.

ઉપરના બન્ને મુદ્દાઓ જોતા એ સ્પષ્ટ થાય છે કે વિજ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાન પર આધાર રાખે છે. એ જ રીતે નીચેના મુદ્દા જોતા એ સ્પષ્ટ થશે કે તત્ત્વજ્ઞાનને પણ વિજ્ઞાનની જરૂર પડતી હોય છે.

૩. તત્ત્વજ્ઞાનીએ વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો આધાર લેવો પડે છે.

જીવનની મૂળભૂત માન્યતાઓની તપાસ કરતી વખતે તત્ત્વજ્ઞાની માનવજાતના સમગ્ર અનુભવને ધ્યાનમાં લે તેવી અપેક્ષા છે અને સમગ્ર અનુભવમાં વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આમ જગતના અંતિમ સ્વરૂપ અંગેના નિર્ણયો લેતી વખતે તત્ત્વજ્ઞાનીએ જગતના બંધારણ અને સ્વરૂપ અંગેના વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો ગંભીરતા પૂર્વક વિચાર કરવો પડે છે. જગતના સ્વરૂપ અંગેના વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનને આધારે રજૂ કરવામાં આવેલા ઘણાં તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતોમાં ભૌતિકવાદ, ચંત્રવાદ, ઉત્ક્રાંતિવાદ વગેરે સવિશેષ જાણીતા છે. આમ, તત્ત્વજ્ઞાન પર પણ વિજ્ઞાનનું ઘણું મોટું ઋણ છે.

૪. વિજ્ઞાન અંશનો અભ્યાસ છે અને તત્ત્વજ્ઞાન સમગ્રનો અભ્યાસ છે.

વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના સંબંધ અંગે કેટલીકવાર એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે જુદાં જુદાં વિજ્ઞાનો સૃષ્ટિના આ કે તે અંશનો અભ્યાસ વર્ણનાત્મક દ્રષ્ટિએ કરે છે જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન સમગ્ર સૃષ્ટિનો અભ્યાસ કરે છે. આનો અર્થ એ કે તત્ત્વજ્ઞાન એ જુદા જુદા પ્રકારના વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનના સરવાળારૂપ છે.

વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના સંબંધ અંગેનો આ મત સાચો નથી, કારણ કે આપણે જોઈ ગયા છીએ કે જુદાં જુદાં વિજ્ઞાનો સૃષ્ટિના આ કે તે અંશનો અભ્યાસ વર્ણનાત્મક દ્રષ્ટિએ કરે છે જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન સમગ્ર સૃષ્ટિનો અભ્યાસ મૂલ્યાંકનની દ્રષ્ટિએ કરે છે. આથી તત્ત્વજ્ઞાનને તમામ વિજ્ઞાનોના સરવાળારૂપ ગણી શકાય નહીં.

સમાપન :

આમ, જગતના સ્વરૂપ અંગેના અંતિમ નિર્ણયો લેતી વખતે તત્ત્વજ્ઞાની તમામ વિજ્ઞાનોના નિષ્કર્ષને ધ્યાનમાં લે છે એ ખરું હોવા છતાં તત્ત્વજ્ઞાન સર્વ વિજ્ઞાનોના સરવાળા બરાબર છે એમ કહેવું ખોટું છે.

વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના સંબંધ અંગેના ઉપર્યુક્ત મુદ્દાઓની ચર્ચા પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન એ પરસ્પરના વિરોધી નથી પણ પૂરક છે.

૭. વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચેનો ભેદ

પ્રાસ્તાવિક :

તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસવિષય સમગ્ર માનવજીવન છે. તેમાં તમામ ક્ષેત્રના જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આજે વિજ્ઞાનનો પ્રભાવ માણસ પર સૌથી વિશેષ રહ્યો છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાન પણ વિજ્ઞાનના પ્રભાવથી મુક્ત નથી. ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન વચ્ચે સંબંધ છે એમ કહી શકાય. તેમ છતાં તે બન્ને વચ્ચે કેટલીક બાબતોમાં ભિન્નતા પણ રહેલી છે તેનો અભ્યાસ કરવો અનિવાર્ય બની જાય છે. તે પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શું ? અને વિજ્ઞાન એટલે શું ? તે જાણવું જરૂરી છે.

૧. તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શું ?

તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શું ? એ પ્રશ્નનો કોઈ નિશ્ચિત એક જ જવાબ શક્ય નથી, તેમ છતાં ઘણી વ્યાપક દ્રષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે તત્ત્વજ્ઞાન એટલે તમામ પૂર્વગ્રહો અને ગૃહીત માન્યતાઓથી મુક્ત થઈ જીવનની મૂળભૂત માન્યતાઓ અંગે સમીક્ષાત્મક અને સર્વાંગીણ દ્રષ્ટિએ વિચારણા કરતું શાસ્ત્ર.

૨. વિજ્ઞાન એટલે શું ?

વિજ્ઞાન એટલે અમુક નિશ્ચિત વિષયનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરી તે વિષયને લગતું એકત્રિત અને વ્યવસ્થિત જ્ઞાન આપનારું શાસ્ત્ર. આમ, ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર વગેરે વિજ્ઞાનો છે, કારણ કે તેમાં અનુક્રમે ભૌતિક પદાર્થો, રસાયણો અને માણસની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરીને તેમને લગતું એકત્રિત અને વ્યવસ્થિત જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

૩. વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચેનો ભેદ

વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચેના ભેદના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. અભ્યાસ વિષય

જુદાં જુદાં વિજ્ઞાનોમાં અનેકવિધ વિષયોનો અભ્યાસ થાય છે. કોઈ પણ એક વિજ્ઞાનમાં ફક્ત એક જ નિશ્ચિત વિષયનો અભ્યાસ થાય છે. દા.ત. ભૌતિકશાસ્ત્ર કે પદાર્થવિજ્ઞાનમાં કેવળ ભૌતિક પદાર્થોનો જ અભ્યાસ થાય છે. એ જ રીતે જીવવિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન વગેરેમાં પણ પોતપોતાના નિશ્ચિત વિષય પૂરતો મર્યાદિત અભ્યાસ જ થાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિજ્ઞાનના જેવી અભ્યાસવિષયને લગતી મર્યાદા હોતી નથી. તત્ત્વજ્ઞાન વિજ્ઞાનની જેમ વિશ્વના આ કે તે અંશને નહીં પણ સમગ્ર વિશ્વને સમજવા માગે છે.

૨. પદ્ધતિ

વિજ્ઞાનના અભ્યાસનું સાધન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ છે. એટલે કે વિજ્ઞાનમાં એકદેશી હકીકતોનું જ નિરીક્ષણ કે તેમને લગતા પ્રયોગો કરી એકદેશી હકીકતોની સમજૂતી આપતા સર્વદેશી નિયમો કે સિદ્ધાંતો સ્થાપવામાં આવે છે. આમ, હકીકતના નિરીક્ષણથી શરૂ થતી અને સર્વદેશી સિદ્ધાંતની સ્થાપના પ્રત્યે દોરી જતી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિમાં વચ્ચે વચ્ચે પ્રયોગો, વર્ગીકરણ, વિભાજન, લક્ષણ, કલ્પના વગેરેનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આમ, વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ નિરીક્ષણપ્રધાન છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસનું મુખ્ય સાધન ચિંતન છે. તત્ત્વજ્ઞાની પોતાના અભ્યાસવિષયરૂપ મૂળભૂત માન્યતાઓનું નિરીક્ષણ નથી કરતો પણ તેમના સ્વરૂપ પર ચિંતન કરે છે. એટલે કે અમુક માન્યતાનો ખરેખર શો અર્થ થાય છે ? તેની સ્વીકાર્યતા કે અસ્વીકાર્યતા માટેના કારણો ક્યા ક્યા છે ? તેને માણસના જીવનની બીજી મૂલ્યવાન અને મૂળભૂત માન્યતાઓ સાથે કેવો સંબંધ છે ? વગેરે પ્રશ્નો પર તત્ત્વજ્ઞાની વિચારણા કે ચિંતન કરે છે. આમ, તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિ ચિંતનપ્રધાન છે અને તેમાં મુખ્યત્વે નિગમનલક્ષી તર્કનો ઉપયોગ થાય છે.

૩. વર્ણન અને મૂલ્યાંકન

વિજ્ઞાન જે વિષયનો અભ્યાસ કરે છે તે વિષયને લગતી હકીકતોના વર્ણનમાત્રથી જ વૈજ્ઞાનિકને સંતોષ થઈ જાય છે. આમ, વિજ્ઞાનમાં કુદરતી બનાવો કઈ રીતે (How) બને છે તેનું માત્ર વર્ણન જ કરવામાં આવે છે.

તત્ત્વજ્ઞાનીને મૂળભૂત માન્યતાઓના વર્ણનમાત્રથી સંતોષ થતો નથી. આથી તે અમુક માન્યતા શા માટે (Why) સ્વીકાર્ય કે અસ્વીકાર્ય છે તેની ચર્ચા કરે છે અને એ રીતે તેનું મૂલ્યાંકન કરે છે.

બીજી રીતે કહીએ તો વિજ્ઞાન કુદરતી હકીકતનાં કારણો શોધે છે જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન મૂળભૂત માન્યતાઓના તાર્કિક આધારો શોધે છે.

૪. ગૃહીતો

આપણે જોઈ ગયા કે પ્રત્યેક વિજ્ઞાન અમુક ગૃહીત માન્યતાઓને સ્વીકારીને ચાલે છે. દા.ત. ‘દરેક બનાવને કારણ હોય છે.’ એ તમામ પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનોની ગૃહીત માન્યતા છે. આ માન્યતાની સ્વીકાર્યતા અંગે વિજ્ઞાનો બિલકુલ વિચાર કરતાં નથી. પણ સાચી જ છે એમ માની લઈને તેના પાયા ઉપર પોતાના જ્ઞાનની ઇમારત ચાણે છે.

તત્ત્વજ્ઞાનમાં જેની પહેલી જ સમીક્ષાત્મક વિચારણા કરવામાં ન આવી હોય તેવી કોઈ પણ માન્યતાને સ્થાન નથી. અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગૃહીત માન્યતાઓનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી.

સમાપન :

ઉપર્યુક્ત મુદ્દાઓ પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન વચ્ચે અભ્યાસવિષય, પદ્ધતિ, વર્ણન, મૂલ્યાંકન અને ગૃહીતોના સંદર્ભમાં મહત્વનો ભેદ રહેલો છે. તેનું કારણ એ છે કે તે બન્ને જે વિષયોનો અભ્યાસ કરે છે તે વિષયોમાં જ ભિન્નતા રહેલી છે. તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસવિષયો અમૂર્ત છે અને વિજ્ઞાનના અભ્યાસવિષયો મૂર્ત છે. તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસવિષયો કેવળ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી જ્યારે વિજ્ઞાનના અભ્યાસવિષયો ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે.

૮. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચેનો સંબંધ

પ્રાસ્તાવિક :

તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસવિષય સમગ્ર માનવજીવન છે. તેમાં તમામ ક્ષેત્રના જ્ઞાન-વિજ્ઞાન સહિત ધર્મનો સમાવેશ થઈ જાય છે. વિજ્ઞાનની જેમ ધર્મનો પ્રભાવ પણ માણસના જીવન પર સૌથી વિશેષ રહ્યો છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાન પણ ધર્મના પ્રભાવથી મુક્ત નથી. ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચે સંબંધ છે એમ કહી શકાય. તેમ છતાં તે બન્ને વચ્ચે કેવો સંબંધ છે તેનો અભ્યાસ કરવો અનિવાર્ય બની જાય છે. તે પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શું ? અને ધર્મ એટલે શું ? તે જાણવું જરૂરી છે.

૧. તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શું ?

તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શું ? એ પ્રશ્નનો કોઈ નિશ્ચિત એક જ જવાબ શક્ય નથી, તેમ છતાં ઘણી વ્યાપક દ્રષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે તત્ત્વજ્ઞાન એટલે તમામ પૂર્વગ્રહો અને ગૃહીત માન્યતાઓથી મુક્ત થઈ જીવનની મૂળભૂત માન્યતાઓ અંગે સમીક્ષાત્મક અને સર્વાંગીણ દ્રષ્ટિએ વિચારણા કરતું શાસ્ત્ર.

૨. ધર્મ એટલે શું ?

ધર્મની અનેક વ્યાખ્યાઓ આપવામાં આવી છે. તેમાંથી કેટલીક વ્યાખ્યાઓ તો ધર્મ વિશે તદ્દન ગેરસમજ પ્રેરે તેવી છે. કેટલીક વ્યાખ્યાઓ ધર્મના કોઈ એક પાસાંમાં સમગ્ર ધર્મને જોવાની ભૂલ કરે છે. ખરેખર તો ધર્મનું હાર્દ ઈશ્વરનિષ્ઠા છે. ઈશ્વરનિષ્ઠાની અસર માણસના સમગ્ર જીવન પર પડે છે. એટલે કે ઈશ્વરનિષ્ઠા એક વિશિષ્ટ પ્રકારના જીવનમાર્ગમાં પરિણમે છે.

ધર્મના વિવિધ અર્થો :

ધર્મનો અર્થ છે જીવનમાર્ગ. ફારસી શબ્દ ‘મજહબ’ નો અર્થ માર્ગ થાય છે. એ જ પ્રમાણે ‘શિન્તો’ (જાપાનનો ધર્મ) અને ‘તાઓ’ (ચીનમાં લાઓત્ઝેએ સ્થાપેલો ધર્મ) નો અર્થ પણ ‘દેવતાઈ માર્ગ’ અને ‘ધોરી માર્ગ’ એવો થાય છે. બૌદ્ધધર્મ ઘણીવાર મધ્યમમાર્ગ કે આર્યઅષ્ટાંગમાર્ગ તરીકે વર્ણવાય છે.

ધર્મના વિવિધ પાસાં :

ધર્મ યા જીવનમાર્ગના વિવિધ પાસાંઓના વર્ણન પરથી જ ધર્મના વ્યાપ અર્થને સમજી શકાય. વિચાર, લાગણી અને ક્રિયા એ ત્રણ આપણા અનુભવની એકબીજાથી છૂટી ન પાડી શકાય એવી બાજુઓ છે. તેમ છતાં તે ત્રણેયની વચ્ચેનો ભેદ સમજી શકાય છે. આ માનવશાસ્ત્રીય સત્યને અનુરૂપ ધાર્મિક જીવનના પણ મુખ્ય ત્રણ અંગો છે.

વૈદિક ધર્મના જ્ઞાનમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ અને કર્મમાર્ગ એ ત્રણ માર્ગો કહેવાય છે. તે ખરી રીતે એક જ ધર્મમાર્ગના ત્રણ આવશ્યક પાસાં છે. જૈન, બૌદ્ધ, ઈસ્લામ, ખ્રિસ્તી વગેરે ધર્મોમાં પણ જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મને ધર્મના જરૂરી તત્વો તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલાં છે. કોઈ પણ ધાર્મિક માણસના જીવનમાં પણ આ ત્રણેય બાબતો જોવા મળે છે. મહર્ષિ અરવિંદના શબ્દો અનુસાર ગીતામાં તેને મહાન સાધનો તરીકે સમન્વયાત્મક રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

૩. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સંબંધ :

ભારતીય દ્રષ્ટિકોણ :

ધર્મના ઉપર્યુક્ત સ્વરૂપ વર્ણન પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ધનિષ્ઠ સંબંધની સંભાવના ઘણી છે. કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાન પરમ તત્ત્વ અંગે વિચારણા કરે છે અને ધર્મ તે તત્ત્વને પામવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ પ્રકારનો સંબંધ ભારતીય પરંપરામાં બરાબર સચવાયો છે. શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, બુદ્ધ, મહાવીર વગેરેનું તત્ત્વચિંતકો તરીકે જેટલું મહત્વનું સ્થાન છે, તેટલું જ મહત્વનું સ્થાન ધર્મસ્થાપકો કે ધર્માચાર્યો તરીકે પણ છે. અંતિમ તત્ત્વના સ્વરૂપ અંગેના તમામ સંશયો જે તત્ત્વજ્ઞાનમાં રહી જાય છે તે આખરે ધર્માનુભૂતિ દ્વારા જ નષ્ટ થાય છે. ઉપનિષદો પણ તેનું સમર્થન કરે છે. દા.ત.

મિથ્યન્તે હૃદયગ્રંથિઃ છિદ્યન્તે સર્વ સંશયા ।

ક્ષિયન્તે ચાસ્ય કર્મણિ તસ્મિન્ દૃષ્ટે પરાવરે ॥

આમ, ભારતીય પરંપરા અનુસાર તત્ત્વજ્ઞાન આખરે ધર્મમાં પરિણમીને પોતાના આખરી પ્રયોજનને સિદ્ધ કરે છે.

પાશ્ચાત્ય દ્રષ્ટિકોણ :

પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતનની પરંપરામાં ચિંતકોએ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચેનો ઉપર્યુક્ત પ્રકારનો સંબંધ હંમેશાં જાળવ્યો નથી. કેટલાક પાશ્ચાત્ય ચિંતકોના મત પ્રમાણે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિ જ જુદી હોવાથી, તત્ત્વજ્ઞાન ધર્મમાં પરિણમે છે એમ કોઈ કક્ષાએ કહેવાય નહીં. આમ તેઓ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ભેદને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપે છે અને પરિણામે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચે એક પ્રકારનો વિરોધ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કે આ દ્રષ્ટિએ વિચારનારા ધાર્મિક માણસોને એમ લાગે છે કે તત્ત્વજ્ઞાન નિંદનીય છે કારણ કે તે શ્રદ્ધાને ક્ષાવી દે છે. એ જ પ્રમાણે આ રીતે જોતાં તત્ત્વજ્ઞાનને લાગે છે કે, જે તત્ત્વને બૌદ્ધિક રીતે સમજવાની તે મથામણ કરી રહ્યો છે તે તત્ત્વના જ્ઞાનનો દાવો કરીને ધર્મ સ્વતંત્ર વિચારણાને અવરોધે છે અને વહેમ તથા અંધશ્રદ્ધાનું પોષણ કરે છે.

સમન્વય :

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપર્યુક્ત વિરોધ આખરી નથી, કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાન જ્યારે સમગ્ર અનુભવ પર ચિંતન કરી અંતિમ તત્ત્વના સ્વરૂપની સમજૂતી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેણે ધર્મ સ્વીકારેલી તાત્ત્વિક માન્યતાઓ પર પણ ચિંતન કરવું પડે છે. એટલે કે ઈશ્વર છે કે કેમ ? તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ? આ વિશ્વ નૈતિક વિકાસ માટે છે ? આત્માઓને સ્વતંત્ર છે ? આત્માઓ અમર છે ? વગેરે પ્રશ્નો ઉપર ગંભીર વિચાર કરવાની ફરજ પડે છે. આ પ્રકારની ફરજ પડવાને લીધે જે વિચારણા તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે ઊભી થાય છે એ જ ધર્મમીમાંસા.

આમ, ધર્મમીમાંસાનો ઉદ્ભવ યતાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચેનો વિરોધ દૂર થાય છે. અને તેઓ પરસ્પરના પૂરક છે એવી સ્પષ્ટતા થાય છે. ધર્મમીમાંસામાં યતાં ધાર્મિક માન્યતાઓ પરના ચિંતનને લીધે તત્ત્વજ્ઞાની એટલું સ્વીકારતો થાય છે કે ધાર્મિક જીવનને પણ બૌદ્ધિક આધાર મથી શકે તેમ છે. આમ, તત્ત્વજ્ઞાનીનું ધાર્મિક માણસ પ્રત્યેનું વલણ વિશેષ હમદર્દીવાળું બને છે.

એ જ પ્રમાણે ધર્મમીમાંસાના નિષ્કર્ષોથી ધર્મિક માણસને વિવિધ ધર્મો વચ્ચે રહેલા ઐક્યની તેમ જ ધાર્મિક જીવનની મૂળભૂત માન્યતાઓના સ્વરૂપની સ્પષ્ટ અને નિર્ભ્રાન્ત સમજૂતી પ્રાપ્ત થાય છે. તેને પરિણામે તેની ધાર્મિકતા વધારે સહિષ્ણુ અને પ્રકાશદાયી બને છે.

સમાપન :

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના દ્રષ્ટિકોણમાં અંતર હોવા છતાં તે બન્ને વચ્ચે કંઈ મૂળભૂત વિરોધ તો નથી જ, પણ તેથી ઊલટું તે બન્ને પરસ્પરના પૂરક છે. આ સંદર્ભમાં બેકનનું કહેવું છે કે અધુરું તત્ત્વજ્ઞાન માણસના મનને નાસ્તિકતા તરફ દોરી જાય છે જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડાણ ભરેલી સમજ માણસના મનને ધર્મ તરફ દોરી જાય છે. વળી એમ પણ કહી શકાય કે વહેમ અને અંધશ્રદ્ધાથી ધર્મને જ તત્ત્વજ્ઞાન ઉથલાવી પાડે છે. ખરી ધાર્મિક શ્રદ્ધાને તો તત્ત્વજ્ઞાન તરફથી બૌદ્ધિક સમર્થન જ મળે છે.

૯. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચેનો ભેદ (ટૂંકનોંધ)

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચે રહેલા ભેદના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. તત્ત્વજ્ઞાનમાં પરમતત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. જ્યારે ધર્મમાં તેને પામવાનો પ્રયાસ થાય છે. આમ, તત્ત્વજ્ઞાન એ વિચારણાનો માર્ગ (Way of thinking) છે. જ્યારે ધર્મ એ જીવનમાર્ગ (Way of living) છે. કોઈ પણ તત્ત્વચિંતક જ્યારે પોતાની વિચારધારાને સંપૂર્ણ વફાદાર રહીને તેને અનુરૂપ જીવન જીવવા માંડે છે ત્યારે તે વિચારધારા તેને માટે ધર્મરૂપ બની રહે છે. આમ, ધર્મ માણસના સમગ્ર વ્યક્તિત્વ અને વ્યવહારને સ્પર્શે છે. જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન એ મુખ્યત્વે બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ છે.

૨. અંતિમ તત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજવાની પદ્ધતિ પરત્વે પણ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં ભેદ છે. હેગલ કહે છે તેમ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન બન્ને અંતિમ તત્ત્વને સમજવા ઇચ્છે છે. પણ તત્ત્વજ્ઞાની માત્ર ચિંતન પદ્ધતિ જ પ્રયોજે છે. જ્યારે ધાર્મિક માણસ લાગણી કે આંતરઅનુભૂતિ દ્વારા પણ અંતિમ તત્ત્વના હાર્દને પકડવાનો પ્રયાસ કરે છે.

૩. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચેનો સૌથી વધારે મૂળભૂત તફાવત એ છે કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં શંકા કે સંશયનું ઘણું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. જ્યારે ધર્મમાં સંશયાત્મક વલણને ત્યાજ્ય ગણવામાં આવે છે. તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિ ચિંતન કે આલોચનાત્મક વિચારણાની હોવાથી તેમાં શંકાનો ક્યારેય નિષેધ કરવામાં આવતો નથી. આમ તત્ત્વજ્ઞાન સંશયથી પ્રસ્થાન કરે છે. જ્યારે ધર્મ શ્રદ્ધાથી પ્રસ્થાન કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના અંતિમ નિષ્કર્ષો પણ સંશયાત્મક વલણ અને આલોચનાત્મક તપાસને આવકારવા માટે હંમેશાં તૈયાર હોય એવી અપેક્ષા રહે છે.

આમ, તત્ત્વજ્ઞાનમાં સંશયાત્મક વલણનો સમાવેશ થાય છે, જ્યારે ધર્મમાં તેનો અનાદર થાય છે. અંતિમ તત્ત્વના સ્વરૂપ અને તેના જગત સાથેના સંબંધ અંગેની ધાર્મિક માન્યતાઓનો ધાર્મિક માણસ પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી સ્વીકાર કરે તેવી જ તેની પાસેથી અપેક્ષા છે. ધાર્મિક માણસ પોતાની શ્રદ્ધામાંથી સહેજ પણ ચલિત ન થાય એ દ્રષ્ટિએ જ ગીતાકાર ઉપદેશ છે કે સંશય કરનાર માણસનું પતન થાય છે.

૧૦. વાસ્તવવાદ(Realism)

પ્રાસ્તાવિક :

વાસ્તવવાદનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે કે આપણા જ્ઞાનમાં જે વિષયો આવે છે તે વિષયો આપણા જ્ઞાનથી સ્વતંત્ર અને બહિર્ભૂત છે. એટલે કે જોય વિષયો જ્ઞાતાથી સ્વતંત્રપણે અને બહિર્ભૂત રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. વાસ્તવવાદીઓ અનુસાર પદાર્થ છે તેથી દેખાય છે. વાસ્તવવાદીઓના મત પ્રમાણે પદાર્થનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ એ આપણને થતા તેના જ્ઞાનથી વધારે મૂળભૂત છે.

જ્ઞાતાનિષ્ઠ વિચારવાદીઓ માને છે તેમ પદાર્થનું અસ્તિત્વ આપણને થતા તેમના જ્ઞાન પર અવલંબતું નથી પણ આપણને થતું બાહ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન તેમના જ્ઞાનનિરપેક્ષ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ પર અવલંબે છે. વાસ્તવવાદના આ મૂળભૂત મંતવ્યનો સ્વીકાર તમામ વાસ્તવવાદીઓ કરે છે. પરંતુ તમામ વાસ્તવવાદીઓ વચ્ચે જ્ઞાતા અને જોયના સંબંધ અંગેના તમામ પ્રશ્નો પરત્વે તીવ્ર મતભેદ પ્રવર્તે છે અને તેને પરિણામે આપણને વાસ્તવવાદના વિવિધ પ્રકારો મળે છે.

વાસ્તવવાદના મૂળભૂત બે પ્રકારો છે. -

૧. પ્રત્યક્ષાત્મક વાસ્તવવાદ :

પ્રત્યક્ષાત્મક વાસ્તવવાદ અનુસાર આપણે જોય વિષયોનું સીધેસીધું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે.

૨. પરોક્ષાત્મક વાસ્તવવાદ :

જ્યારે પરોક્ષાત્મક વાસ્તવવાદ અનુસાર આપણે બહિર્ભૂત જોયવિષયોને પ્રત્યક્ષ રીતે જાણતા નથી પણ એ વિષયોને લગતા વિચારો કે સંવેદનો કે તેને મળતા કોઈ માધ્યમ દ્વારા પરોક્ષ રીતે જ જાણીએ છીએ.

પ્રત્યક્ષાત્મક વાસ્તવવાદના મુખ્ય બે પ્રકારો છે - ૧. અવૈજ્ઞાનિક વાસ્તવવાદ અને ૨. નવ્ય વાસ્તવવાદ

પરોક્ષાત્મક વાસ્તવવાદના મુખ્ય બે પ્રકારો છે- ૧. પ્રતિનિધાનાત્મક વાસ્તવવાદ અને ૨. સમીક્ષાત્મક વાસ્તવવાદ

વાસ્તવવાદના આ વિવિધ પ્રકારોનો આપણે ટૂંકમાં પરિચય મેળવીએ.

અવૈજ્ઞાનિક વાસ્તવવાદ (Common-sense or Unscientific Realism) :

અવૈજ્ઞાનિક કે લોકસહજ વાસ્તવવાદ સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માટે નીચેના છ મુદ્દાઓ મહત્વના છે.

૧. જ્ઞેય વિષયો કે ભૌતિક પદાર્થો જ્ઞાનથી સ્વતંત્ર અને બહિર્ભૂત રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે.
૨. જ્ઞેય વિષયો તરીકે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતા ભૌતિક પદાર્થો વિવિધ પ્રકારના ગુણો કે જેમાં પ્રાથમિક અને ગૌણ એ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે- તે વાસ્તવિક રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે.
૩. ભૌતિક પદાર્થ અને તેના ગુણોને જ્ઞાનબહિર્ગત સંબંધ છે એટલે કે જ્ઞાન થવા કે ન થવા સાથે એ પદાર્થને કશો જ સંબંધ નથી. અર્થાત્ તેમના સ્વતંત્ર સ્વરૂપ પર જ્ઞાનની કશી જ અસર પડતી નથી.
૪. ભૌતિક પદાર્થો જેવા બહાર છે તેવા ને તેવા જ આપણને દેખાય છે એટલે કે જેવા છે તેવા જ આપણા જ્ઞાન કે અનુભવમાં આવે છે.
૫. ભૌતિક પદાર્થનું આપણને સીધેસીધું જ્ઞાન થાય છે. પદાર્થ અને તેનું આપણને થયેલું જ્ઞાન એ બન્નેની વચ્ચે કોઈ માધ્યમ નથી.
૬. આ જ્ઞેય વિષય કે ભૌતિક પદાર્થો જાહેર છે. એટલે કે એકથી વધારે દ્રષ્ટાઓ એકના એક ભૌતિક પદાર્થને જેવો છે તેવો નિહાળી શકે છે.

સમીક્ષા :

અવૈજ્ઞાનિક વાસ્તવવાદને લગતા ઉપર્યુક્ત મુદ્દાઓ ઉપર વિચાર કરતાં જણાઈ આવે છે કે તેમાંથી મુદ્દા નં. ૧ અને ૫ બન્નેનો એક સાથે સ્વીકાર થઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે જો પદાર્થો જ્ઞાન કે અનુભવથી સ્વતંત્ર હોય તો તે અનુભવમાં કેવી રીતે હોઈ શકે ? એટલે કે જે ‘ત્યાં બહાર છે’ તે ‘અહીં અંદર’ મનમાં કેવી રીતે સંભવે ?

મુદ્દા નં. ૪ માં કહ્યા પ્રમાણે પદાર્થો જેવા છે તેવા જ આપણા અનુભવમાં આવતા હોય તો ભૂલ કે ભ્રમણા કેવી રીતે થાય ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કે ખુલાસો અવૈજ્ઞાનિક વાસ્તવવાદ પાસે નથી.

ઉપરોક્ત તાર્કિક મુશ્કેલીઓ ઉપરાંત અવૈજ્ઞાનિક વાસ્તવવાદમાં નીચેની ફકીકતો પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવવાનો દોષ પણ રહેલો છે.

૧. પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતી વખતે શરીરની અંદરના કેટલાંક પરિબળોની તેમ જ શરીરની બહારના કેટલાંક પરિબળોની સહાય લેવી પડતી હોય છે. આ અનેકવિધ પરિબળોમાંથી કોઈ પણ એક પરિબળમાં જો કંઈ મુશ્કેલી ઊભી થાય તો પદાર્થ જેવો હોય તેવો દેખાતો નથી. દા.ત. અંધારામાં વસ્તુનો રંગ જેવો હોય તેવો દેખાતો નથી.

૨. એકનો એક પદાર્થ જુદા જુદા દ્રષ્ટાઓને એક સરખો દેખાતો નથી. પદાર્થના રંગ, ગંધ, સ્વાદ, સ્પર્શ વગેરેને લગતા સામાન્ય મતભેદો આ ફકીકતની પ્રતીતિ કરાવે છે. દા.ત. શિયાળાની

સવારે નળમાં આવતું પાણી એક માણસને ઢૂંકાળું લાગે અને બીજા માણસને અતિશય ઠંડું લાગે એ તદ્દન બનવાજોગ છે.

૩. વિવિધ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં સંવેદનોના એકીકરણનું કાર્ય આપણી ચેતનામાં થાય છે. અને તેથી પદાર્થ વિવિધ સંવેદનોના ટુકડાઓ રૂપે નહીં પણ સમગ્ર રૂપે દેખાય છે. આનો અર્થ એ કે પદાર્થનું જ્ઞાન મેળવતી વખતે આપણું મન નિષ્ક્રિય હોતું નથી પણ સક્રિય બનીને જ્ઞાનનું નિર્માણ કરવામાં પોતાનો ફાળો આપે છે.

પ્રતિનિધાનાત્મક વાસ્તવવાદ (Representative Realism) :

પ્રાસ્તાવિક :

વાસ્તવવાદનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે કે આપણા જ્ઞાનમાં જે વિષયો આવે છે તે વિષયો આપણા જ્ઞાનથી સ્વતંત્ર અને બહિર્ભૂત છે. એટલે કે જોય વિષયો જ્ઞાતાથી સ્વતંત્રપણે અને બહિર્ભૂત રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. વાસ્તવવાદીઓ અનુસાર પદાર્થ છે તેથી દેખાય છે. વાસ્તવવાદીઓના મત પ્રમાણે પદાર્થનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ એ આપણને થતા તેના જ્ઞાનથી વધારે મૂળભૂત છે.

જ્ઞાતાનિષ્ઠ વિચારવાદીઓ માને છે તેમ પદાર્થનું અસ્તિત્વ આપણને થતા તેમના જ્ઞાન પર અવલંબતું નથી પણ આપણને થતું બાહ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન તેમના જ્ઞાનનિરપેક્ષ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ પર અવલંબે છે. વાસ્તવવાદના આ મૂળભૂત મંતવ્યનો સ્વીકાર તમામ વાસ્તવવાદીઓ કરે છે. પરંતુ તમામ વાસ્તવવાદીઓ વચ્ચે જ્ઞાતા અને જોયના સંબંધ અંગેના તમામ પ્રશ્નો પરત્વે તીવ્ર મતભેદ પ્રવર્તે છે અને તેને પરિણામે આપણને વાસ્તવવાદના વિવિધ પ્રકારો મળે છે.

વાસ્તવવાદના મૂળભૂત બે પ્રકારો છે. -

૧. પ્રત્યક્ષાત્મક વાસ્તવવાદ :

પ્રત્યક્ષાત્મક વાસ્તવવાદ અનુસાર આપને જોય વિષયોનું સીધેસીધું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે.

૨. પરોક્ષાત્મક વાસ્તવવાદ :

જ્યારે પરોક્ષાત્મક વાસ્તવવાદ અનુસાર આપણે બહિર્ભૂત જોયવિષયોને પ્રત્યક્ષ રીતે જાણતા નથી પણ એ વિષયોને લગતા વિચારો કે સંવેદનો કે તેને મળતા કોઈ માધ્યમ દ્વારા પરોક્ષ રીતે જ જાણીએ છીએ.

પ્રત્યક્ષાત્મક વાસ્તવવાદના મુખ્ય બે પ્રકારો છે - ૧. અવૈજ્ઞાનિક વાસ્તવવાદ અને ૨. નવ્ય વાસ્તવવાદ

પરોક્ષાત્મક વાસ્તવવાદના મુખ્ય બે પ્રકારો છે- ૧. પ્રતિનિધાનાત્મક વાસ્તવવાદ અને ૨. સમીક્ષાત્મક વાસ્તવવાદ

વાસ્તવવાદના આ વિવિધ પ્રકારોનો આપણે ટૂંકમાં પરિચય મેળવીએ.

પ્રતિનિધાનાત્મક વાસ્તવવાદ :

આ પ્રકારના વાસ્તવવાદનું પ્રતિપાદન લોકે કરેલું છે. લોકના અનુભવવાદનો પરિચય મેળવતી વખતે આપણે લોકના પ્રતિનિધાનાત્મક વાસ્તવવાદનો નિર્દેશ કરેલો છે. લોકના આ પ્રતિનિધાનાત્મક વાસ્તવવાદની સ્પષ્ટ સમજૂતી મેળવવા માટે નીચેના છ મુદ્દાઓ નોંધપાત્ર છે.

૧. જ્ઞેય વિષયો કે ભૌતિક પદાર્થો મન કે જ્ઞાનથી સ્વતંત્ર અને બહિર્ભૂત રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

૨. જ્ઞેય વિષયો તરીકે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતા ભૌતિક પદાર્થો ગુણવાન છે. પણ આ ગુણોમાં કદ, લંબાઈ, ઘનતા, સંખ્યા, ગતિ વગેરે પ્રાથમિક ગુણોનો જ સમાવેશ થાય છે. રંગ, ગંધ, સ્વાદ વગેરે ગૌણ ગુણોને લગતા આપણા વિચારોને અનુરૂપ ગુણો બાહ્ય પદાર્થમાં નથી. આમ વાસ્તવિક રીતે પદાર્થમાં કેવળ પ્રાથમિક ગુણો જ રહેલાં છે. ગૌણ ગુણો ભૌતિક પદાર્થમાં નહીં પણ જ્ઞાતાના મનમાં રહેલા છે અને આમ તે ગુણો કેવળ જ્ઞાતાસાપેક્ષ છે.

૩. બાહ્ય ભૌતિક પદાર્થ અને તેના પ્રાથમિક ગુણોને જ્ઞાન સાથે બહિર્ગત સંબંધ છે. ભૌતિક પદાર્થના કહેવાતા ગૌણ ગુણોને આ રીતે જ્ઞાન નિરપેક્ષ અને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે.

૪. બાહ્ય ભૌતિક પદાર્થના પ્રાથમિક ગુણોને લગતા આપણા મનમાં ઉદ્ભવતાં સાદા સંવેદનો કે વિચારોમાં બાહ્ય પદાર્થ જેવો છે તેવો દેખાય છે. ભૌતિક પદાર્થના ગૌણ ગુણોને લગતા આપણા મનમાં ઉદ્ભવતા સાદા અને જટિલ સંવેદનો કે વિચારોમાં મનની સક્રિયતા ભાગ ભજવતી હોવાથી એ વિચારો કે સંવેદનો દ્વારા પદાર્થ જેવો છે તેવો જણાતો નથી.

૫. આપણને પદાર્થનું સીધું સીધું જ્ઞાન થતું નથી પણ પ્રાથમિક ગુણોને લગતા સંવેદનો કે વિચારોના માધ્યમ દ્વારા કેવળ પરોક્ષપણે જ આપણે બાહ્ય ભૌતિક પદાર્થોને જાણીએ છીએ. આમ બાહ્ય ભૌતિક પદાર્થ તેના મૂળ સ્વરૂપે આપણને હંમેશાં અજાણ રહે છે. આપણે બાહ્ય પદાર્થોને નહીં પણ તેના પ્રતિનિધિરૂપ વિચાર કે સંવેદનને જ જાણીએ છીએ.

૬. બાહ્ય પદાર્થો એક અર્થમાં જાહેર છે અને એક અર્થમાં જાહેર નથી. એટલે કે એકથી વધારે દ્રષ્ટાઓ એકના એક પદાર્થના પ્રાથમિક ગુણોને લગતા સાદા સંવેદનો કે વિચારો એક સરખી રીતે અનુભવે છે. આમ પ્રાથમિક ગુણોના સંદર્ભમાં બાહ્ય ભૌતિક પદાર્થો જાહેર છે. પણ એકના એક ભૌતિક પદાર્થના ગૌણ ગુણોને લગતો અનુભવ જુદા જુદા દ્રષ્ટાઓને એક સરખો થતો નથી. આમ ગૌણ ગુણો જ્ઞાતાસાપેક્ષ હોવાથી તેમના સંદર્ભમાં બાહ્ય ભૌતિક પદાર્થ જાહેર નથી.

સમીક્ષા :

આમ, લોકના મત પ્રમાણે પદાર્થો જાહેર છે પરંતુ તેને લગતા આપણા મનમાં ઉદ્ભવતા વિચારો અંગત છે અને આ અંગત વિચારોમાં વૈવિધ્ય સંભવે છે. આ રીતે લોક વસ્તુ અને તેનો વિચાર એ બન્ને વચ્ચેના ભેદનો સ્વીકાર કરે છે. એટલું જ નહીં તેઓ એમ પણ કબુલે છે કે વસ્તુનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતો આપણો વિચાર વસ્તુને અનુરૂપ હોય પણ ખરો અને ન પણ હોય. અર્થાત્ તેમાં ભૂલ થવાની સંભાવના છે.

આ રીતે લોકનો પ્રતિનિધાનાત્મક વાસ્તવવાદ મનની સક્રિયતાનો તેમ જ ભૂલની શક્યતાનો સ્વીકાર કરીને અવૈજ્ઞાનિક વાસ્તવવાદને સુધારવાનો પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ આ પ્રયાસનું

સ્વરૂપ જ એવું છે કે તેને પરિણામે વાસ્તવવાદ સમૃદ્ધ વનવાને બદલે મૂળમાંથી જ હ્યમચી જાય છે. આ બાબતની સ્પષ્ટતા નીચેના મુદ્દાઓ દ્વારા થશે.

૧. જો આપણા અનેકવિધ જટિલ અને સાદા વિચારોમાં જો માત્ર પ્રાથમિક ગુણોને લગતા સાદા વિચારો જ વસ્તુનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હોય તો આપણું જ્ઞાન વસ્તુઓનું છે, એમ ભાગ્યે જ કહી શકાય. કારણ કે વસ્તુનો નહીંવત્ અંશ જ આપણા જ્ઞાનમાં પ્રવેશે છે. આ પરિસ્થિતિ હોવા છતાં લોક કહે છે કે આપણું જ્ઞાન પદાર્થને અનુરૂપ હોય છે, પરંતુ જ્ઞાન અને જ્ઞેય વચ્ચે આ સંયોગોમાં અનુરૂપતા સંભવે જ શી રીતે ?

૨. વસ્તુનું જ્ઞાન આપણને સીધેસીધું થાય છે એમ સામાન્ય કે અવૈજ્ઞાનિક વાસ્તવવાદની રીતે કહેવાને બદલે લોક કહે છે કે વસ્તુનું જ્ઞાન વસ્તુના વિચારો કે સંવેદનો દ્વારા થાય છે. આમ, લોક વસ્તુ અને તેના વિચારો વચ્ચેના ભેદને કે દ્વેતને માન્ય રાખે છે અને તેને પરિણામે તેમને એમ સ્વીકારવું પડે છે કે આપણે વસ્તુને ક્યારેય જાણી શકતા નથી, આપણે તો માત્ર પદાર્થના પ્રતિનિધિરૂપ પ્રત્યયોને જ જાણીએ છીએ. તો પછી જેને આપણે જાણતા નથી તે પદાર્થ છે એમ જ્ઞાને આધારે કહેવાય ?

આમ, લોકની વિચારણામાં ઉપર પ્રમાણેની ખામીઓ જોવા મળે છે. અજાણ ભૌતિક પદાર્થ તેમ જ પ્રાથમિક અને ગૌણ ગુણો વચ્ચેના ભેદને લગતી લોકની વિચારણાનું ખંડન કરીને બર્કલી લોકના વાસ્તવવાદને સ્થાને તેના તદ્દન વિરોધી એવા જ્ઞાતાનિષ્ઠ વિચારવાદનું પ્રતિપાદન કરે છે. એનો અર્થ એ કે લોકના પ્રતિનિધાનાત્મક વાસ્તવવાદનું સ્વરૂપ જ એવું છે જે વાસ્તવવાદનું જ વિઘાતક બની રહે છે.

૧૧. બુદ્ધિવાદ(Rationalism)

પ્રાસ્તાવિક :

જ્ઞાનનું પ્રમાણ કે તેના ઉદ્ભવસ્થાન અંગે તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે ઐતિહાસિક રીતે પ્રચલિત બનેલાં મંતવ્યોમાં બે મંતવ્યો ખૂબ મહત્વનાં રહ્યાં છે. એક મત એવો છે કે જે જ્ઞાનના મૂળ સાધન તરીકે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો જ સ્વીકાર કરે છે. આ મત ધરાવનારા ચિંતકો અનુભવવાદીઓ કહેવાય છે. જે ચિંતકો જ્ઞાનના મૂળ સાધન તરીકે ઇન્દ્રિયોનો નિષેધ કરીને તર્ક (Reason) કે બુદ્ધિનો સ્વીકાર કરે છે. તે તત્ત્વચિંતકો બુદ્ધિવાદીઓ કહેવાય છે. અહીં આપણે બુદ્ધિવાદીઓનું મંતવ્ય સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

ઐતિહાસિક ભૂમિકા :

બુદ્ધિવાદનો ઇતિહાસ તપાસતાં જણાઈ આવે છે કે પાર્મેનિડીઝ, હેરક્લાયટસ, સોક્રેટીસ, પ્લેટો વગેરે ગ્રીક તત્ત્વચિંતકો બુદ્ધિવાદીઓ છે. જો કે બુદ્ધિવાદનું એકદમ વ્યવસ્થિત રીતે પ્રતિપાદન કરવાનો યશ આધુનિક યુગના ત્રણ સમર્થ બુદ્ધિવાદી ચિંતકો- ડેકાર્ટ, સ્પીનોઝા અને લાઇબ્નિઝને ફાળે જાય છે.

સ્વયંસિદ્ધ સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર :

બુદ્ધિવાદના મત પ્રમાણે જેવી રીતે ગણિત કે ભૂમિતિમાં અમુક સ્વયંસિદ્ધ સિદ્ધાંતો સ્વીકારવામાં આવે છે અને પછી તેમાંથી નિગમન તર્ક વડે એ સ્વયંસિદ્ધ સિદ્ધાંતોના ફલિતાર્થો

સ્પષ્ટ કરીને સંપૂર્ણ શાસ્ત્રની રચના કરવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે અમુક મૂળભૂત સત્યોના ફલિતાર્થી તારવીને તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ તત્ત્વ સંબંધી જ્ઞાન મેળવવામાં આવે છે.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આવા મૂળભૂત સત્યો કે વિચારો આપણને ક્યાંથી મળે છે ? તેના જવાબમાં બુદ્ધિવાદીઓ કહે છે કે આપણા મનમાં અમુક સ્વયંસિદ્ધ સત્યો કે વિચારો પહેલેથી જ અંતર્નિહિત હોય છે. સ્વયંસિદ્ધ કે સ્વતઃસિદ્ધ સિદ્ધાંત એટલે એવો સિદ્ધાંત કે જેની સત્યતા સાબિત કરવાની આવશ્યકતા કે શક્યતા હોતી નથી. ડોક્ટર કહે છે કે આપણા મનમાં પડેલા આવા સ્વયંસિદ્ધ સિદ્ધાંતોનું જ્યારે આપણી બુદ્ધિને જ્ઞાન થાય છે ત્યારે આપણી બૌદ્ધિક દ્રષ્ટિ સ્પષ્ટ રીતે અને નિર્ભ્રાન્તપણે એમ જોઈ શકે છે કે આ સિદ્ધાંતો સત્ય જ છે. આ પ્રકારના સ્વયંસિદ્ધ સત્યો કે વિચારો આપણને બાહ્ય પદાર્થને લગતા અનુભવમાંથી નથી મળતાં પણ આવા અનુભવથી નિરપેક્ષ રીતે પહેલેથી જ આપણા મનમાં પડેલાં હોય છે. આથી આ વિચારોને આપણે જન્મજાત વિચારો તરીકે વર્ણવી શકીએ.

જન્મજાત વિચારોનો સ્વીકાર :

બુદ્ધિવાદીઓના મત પ્રમાણે આ જન્મજાત વિચારો (Innate Ideas)માં આપણું બધું જ્ઞાન બીજરૂપે અવ્યક્ત રહેલું હોય છે. અને બૌદ્ધિક ક્રિયાઓની મદદથી ધીમે ધીમે તેનો વિકાસ થાય છે. આ જન્મજાત વિચારો બધા જ માણસોના મનમાં રહેલા હોઈ તે દ્વારા મળેલું જ્ઞાન સાર્વત્રિક (Universal) હોય છે. સાર્વત્રિક જ્ઞાન તે છે કે જે ‘અહીં’ અને ‘આજ’ ને માટે નહીં પણ ‘સર્વત્ર’ અને ‘સદા’ ને માટે સત્ય હોય છે. વળી જન્મજાત વિચારો નિશ્ચિત અને અવિચલ હોવાથી તેમના નિગમનાત્મક પરિણામરૂપ આપણું જ્ઞાન અનિવાર્ય પણ હોય છે.

અનિવાર્ય સત્યનો સ્વીકાર :

લાઈબ્નિઝ અનિવાર્ય હકીકત કે સત્યની સમજૂતી આપતાં કહે છે કે અનિવાર્ય હકીકત કે સત્ય તે છે કે જેના જ્ઞાનની નિશ્ચિતતા પુનરાવર્તનથી વધતી નથી. અર્થાત્ એ પ્રથમથી જ નિશ્ચિત હોય છે. દા.ત. $2 + 2 = 4$ એ અનિવાર્ય સત્ય પહેલેથી જ નિશ્ચિત રીતે સત્ય છે. એની સત્યતાને વધુ નિશ્ચિત કરવા માટે આપણે લખોટીઓ લઈને વારંવાર ગણતરી કરવી પડતી નથી. અનિવાર્ય હકીકતો કે સત્યોનું બીજું એક લક્ષણ સ્પષ્ટ કરતાં લાઈબ્નિઝ કહે છે કે તેમનું વિરોધી શક્ય હોતું નથી કે કલ્પી શકાતું નથી. દા.ત. ત્રિકોણના અંદરના ત્રણ ખુણાનો સરવાળો 180 અંશ થાય છે એ યુક્લિડની ભૂમિતિમાં આપેલી ત્રિકોણની વ્યાખ્યામાંથી અનિવાર્યપણે ફલિત કે નિષ્પન્ન થતી હકીકત છે અને તેથી એવી કલ્પના પણ ન થઈ શકે કે અમુક આકૃતિ ત્રિકોણ હોય અને તેમ છતાં તેની અંદરના ત્રણ ખુણાનો સરવાળો 180 અંશ કરતાં વધારે કે ઓછો હોય. ત્રિકોણ જો ત્રિકોણ જ હોય તો તેના ત્રણ ખુણાનો સરવાળો 180 અંશ હોવો જ જોઈએ. એ જ રીતે જો ઑ એ બ ના કરતાં ઊંચો હોય તો બ એ ઑ ના કરતાં નીચો છે એમ અનિવાર્યપણે સ્વીકારવું જ પડે. ઑ એ બ ના કરતાં ઊંચો છે અને છતાં બ એ ઑ ના કરતાં નીચો નથી એવી કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી. આમ અનિવાર્ય સત્ય તે છે કે જેનો નિષેધ શક્ય જ નથી.

જ્ઞાનના મુખ્ય સાધન તરીકે બુદ્ધિનો સ્વીકાર :

બુદ્ધિવાદીઓના મત પ્રમાણે પહેલેથી જ માણસ માત્રના મનમાં પ્રથમથી જ પડેલા જન્મજાત વિચારોને ગ્રહણ કરવા અને એ રીતે ગ્રહણ કરેલા વિચારો પર ચિંતન કરી તેના

ફલિતાર્થી નિગમ તર્કપદ્ધતિ (Deduction) થી સ્પષ્ટ કરવા, એ જ્ઞાનના ઉદભવ અને વિકાસને શક્ય બનાવનારી મુખ્ય પ્રક્રિયાઓ છે. આપણું મન સ્વાભાવિક રીતે જ ક્રિયાશીલ હોવાથી તે સ્વાભાવિક રીતે આ પ્રક્રિયાઓમાં પ્રેરાય છે. અને મનની આ સક્રિયતાને પરિણામે જ્ઞાન શક્ય બને છે. મનની સક્રિયતાને અભિવ્યક્ત કરતી આ બન્ને પ્રક્રિયાઓ કેવળ બુદ્ધિ વડે જ ચાલતી હોવાથી બુદ્ધિ એ જ જ્ઞાન મેળવવાનું મુખ્ય સાધન છે.

તત્ત્વ સંબંધી આપણું જ્ઞાન બુદ્ધિ દ્વારા મેળવી શકાય છે એમ કહેવા ઉપરાંત બુદ્ધિવાદીઓ એમ પણ જણાવે છે કે આ પ્રકારનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો દ્વારા ક્યારેય મળી શકે નહીં. જ્ઞાનના સાધન તરીકે ઇન્દ્રિયોનો નિષેધ કરવા માટેની બુદ્ધિવાદીની મુખ્ય દલીલ આ પ્રમાણે છે.

યથાર્થ જ્ઞાન તેને જ કહેવાય કે જેમાં સાર્વત્રિકતા અને અનિવાર્યતાનો ગુણ હોય. જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા મળેલા જ્ઞાનમાં ક્યારેય સાર્વત્રિકતા કે અનિવાર્યતા હોતી નથી. જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા મળતા જ્ઞાનમાં સાર્વત્રિકતા હોઈ શકે નહીં કારણ કે જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા આપણે સર્વદેશીને નહીં પરંતુ આ કે તે એકદેશી વસ્તુનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ. એ જ રીતે જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા મળેલું જ્ઞાન અનિવાર્ય હોઈ શકે નહીં કારણ કે લાઇબ્રિનઝે ગણાવેલા અનિવાર્ય સત્યના બે મુખ્ય લક્ષણોમાંનું એક પણ લક્ષણ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયોમાં સંભવતું નથી. એટલે કે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયો પ્રથમથી જ નિશ્ચિત નથી હોતા અને તેમનો વિરોધ કે નિષેધ કરવામાં કોઈ બાધ આવતી નથી. આમ, જો સાર્વત્રિકતા અને અનિવાર્યતા જેવા જ્ઞાનના આવશ્યક લક્ષણોનો જ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા મળેલા જ્ઞાનમાં અભાવ હોય તો તેનો અર્થ એ કે જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા મળતા જ્ઞાનને ખરા અર્થમાં જ્ઞાન કહી શકાય નહીં. આમ બુદ્ધિવાદીઓના મત પ્રમાણે આપણને જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા જે જ્ઞાન મળે છે તે જ્ઞાન (Knowledge) નથી પણ કેવળ અભિપ્રાય (Opinion) જ છે.

૧૨. અનુભવવાદ(Empiricism)

પ્રાસ્તાવિક :

જે લોકો એવો મત પ્રદર્શિત કરે છે કે જ્ઞાનેન્દ્રિયો જ જ્ઞાન મેળવવા માટેનું મુખ્ય સાધન છે અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોને લગતા સંવેદનો કે વિચારો એ જ આપણા જ્ઞાનની મૂળભૂત સામગ્રી છે તે લોકો અનુભવવાદીઓ (Empiricists) કહેવાય છે. પ્રાચીન ગ્રીકના ચિંતકોમાં પ્રોટેગોરસ, ગોર્જિયાસ વગેરે સોફિસ્ટોએ અને આધુનિક યુગમાં બેકન, હોબ્સ, લોક, બર્કલી, હ્યુમ વગેરે ચિંતકોએ અનુભવવાદના આ મતને અનુમોદન અને સમર્થન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જ્ઞાનમીમાંસાના એક સિદ્ધાંત તરીકે અનુભવવાદનું જે ખાસ પ્રતિપાદન છે તેને સમજીએ.

અનુભવવાદની મૂળભૂત માન્યતા :

અનુભવવાદના મત પ્રમાણે આપણા મનમાં જે કંઈ જ્ઞાન કે વિચાર જોવા મળે છે તે બધાનું મૂળ આપણને જન્મથી માંડીને આજ દિન સુધીમાં થયેલા ઇન્દ્રિયાનુભવને આભારી છે. આ ઇન્દ્રિયાનુભવ યથા પહેલાં એટલે કે જન્મ સમયે માણસનું મન તદ્દન કોરા કાગળ (tabula rasa) કે ખાલી ઓરડી જેવું હોય છે. મનરૂપી આ કોરા કાગળ પર જે કંઈ લખાય છે કે મનરૂપી ખાલી ઓરડીમાં જે કંઈ ભરાય છે તે આપણને આ જીવન દરમિયાન થયેલા અનુભવને જ આભારી છે. આનો અર્થ એ કે જન્મજાત વિચારોને લગતા બુદ્ધિવાદી સિદ્ધાંતને અનુભવવાદીઓ તદ્દન અસ્વીકાર્ય ગણે છે.

જ્ઞાનના મૂળભૂત સાધન તરીકે ઇન્દ્રિયાનુભવ :

જન્મજાત વિચારોના સિદ્ધાંતની ટીકા કરતા લોક કહે છે કે જો વિચારો જન્મજાત જ હોત તો બાળકો, અભણ લોકો, પછાતવર્ગના લોકો, આદિવાસીઓ વગેરે લોકોના મનમાં પણ ‘ઈશ્વર પરિપૂર્ણ છે.’ ‘દરેક બનાવને કારણ છે.’ વગેરે ડેકાર્ટે ગણાવેલા જન્મજાત વિચારોની હાજરી હોવી જોઈએ. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતા તેમની પાસે આવા વિચારો હોતા નથી. આનો અર્થ એ કે આ વિચારો જન્મજાત નથી પણ માણસને થયેલા અનુભવો અને તેને મળેલી કેળવણીને આભારી છે. અવી કેટલીક દલીલોને આધારે લોક એવા નિષ્કર્ષ પર આવે છે કે આપણા મનમાં એવો કોઈ વિચાર નથી કે જેની મૂળભૂત સામગ્રી આપણને ઇન્દ્રિયાનુભવમાંથી મળી ન હોય.

લોકના મતાનુસાર આપણને બે સ્ત્રોત દ્વારા અનુભવ થાય છે. (૧) બાહ્ય નિરીક્ષણ (Sensation) દ્વારા અને (૨) આંતર્નિરીક્ષણ (Reflection) દ્વારા. બાહ્ય નિરીક્ષણ દ્વારા આપણને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયરૂપ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધને લગતા વિચારો પ્રાપ્ત થાય છે.

સાદા વિચારો અને જટિલ વિચારો :

આંતર્નિરીક્ષણ કે બાહ્ય નિરીક્ષણ દ્વારા આપણા મનમાં જે વિચારો આવે છે તેમને લોક સાદા વિચારો (Simple Ideas)ના નામે ઓળખાવે છે. આનો અર્થ એ કે સાદા વિચારોનું મૂળ બાહ્ય સૃષ્ટિમાં છે. લોકના મતે આંતર્નિરીક્ષણ કે બાહ્યનિરીક્ષણરૂપી અનુભવમાંથી મળતા આ સાદા વિચારને ગ્રહણ ગ્રહણ કરતી વખતે આપણું મન નિષ્ક્રિય હોય છે. એટલા માટે તે સાદા વિચારોને ઉત્પન્ન કરતું નથી પણ સાદા વિચારો તેને આવી મળે છે. આવા સાદા વિચારો મળ્યા પછી આપણું મન નિષ્ક્રિય મટી સક્રિય બને છે. સક્રિય મન સ્મૃતિ, કલ્પના, તુલના વગેરે માનસિક પ્રક્રિયાઓને સાદા વિચારો પર લાગું પાડીને તેમાંથી જટિલ વિચારો (Complex Ideas)નું સર્જન કરે છે. દા.ત. સૌંદર્યનો વિચાર, ન્યાયનો વિચાર વગેરે.

આમ, લોકના મત પ્રમાણે આપણી પાસે જે કાંઈ જ્ઞાન છે તે આપણા મનમાં રહેલા સાદા કે જટિલ વિચારરૂપ છે. આ બે પ્રકારના વિચારોમાં સાદા વિચારો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ આપણા મન પાસે નથી. સાદા વિચારો તો આપણને આંતર્નિરીક્ષણ કે બાહ્ય નિરીક્ષણરૂપી અનુભવ દ્વારા મળે છે. જટિલ વિચારો રચવાની આપણા મન પાસે શક્તિ છે, પણ આ જટિલ વિચારોનું સર્જન સાદા વિચારોના અભાવમાં થઈ શકતું નથી. આનો અર્થ એ કે એક અનુભવવાદી તરીકે લોકનું એ સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન છે કે જ્ઞાનની મૂળભૂત સામગ્રી આપણને અનુભવ અને કેવળ અનુભવમાંથી જ મળે છે.

વ્યાપ્તિલક્ષી તર્કની પદ્ધતિનો સ્વીકાર :

આમ, લોક અને બીજા અનુભવવાદીઓ ભારપૂર્વક દર્શાવે છે કે જ્ઞાનની મૂળભૂત સામગ્રી આપણને ઇન્દ્રિયાનુભવમાંથી જ મળે છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતો અનુભવ હંમેશાં એકદેશી (Particular) જ હોય છે પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે આપણને સર્વદેશી (Universal) જ્ઞાન ક્યારેય મળી જ ન શકે. ઇન્દ્રિયાનુભવ વડે પ્રાપ્ત થયેલા વિશેષ અનુભવોનું વ્યાપ્તિલક્ષી તર્કની પદ્ધતિથી સામાન્યીકરણ કરીને આપણે સર્વદેશી વિધાનો (Universal Propositions)ની રચના કરી શકીએ છીએ. આમ જો જ્ઞાનનો આધાર ઇન્દ્રિયાનુભવ હોય તો સાર્વત્રિક જ્ઞાન અશક્ય બને એવી બુદ્ધિવાદીઓની દલીલ યોગ્ય નથી.

સમાપન :

અનુભવવાદીઓ માને છે કે ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ આપણા મનમાં જ્ઞાન આવતું હોય, જો બુદ્ધિવાદીઓ કહે છે તેમ કેવળ વિચારોનું વિશ્લેષણ કરવામાં જ આપણે રત રહીએ તો આ જગતને લગતું આપણું જ્ઞાન ક્યારેય સમૃદ્ધ બને નહીં. આપણા જ્ઞાનમાં વૈવિધ્ય, નાવિન્ય વગેરે ઇન્દ્રિયોના ઉપયોગ દ્વારા જ શક્ય બને છે. બેકન કહે છે કે જો આપણે નવી નવી માહિતી એકઠી કરવી હોય અને આપણા જ્ઞાનને વિકસાવવું હોય તો આપણે કુદરતરૂપી પુસ્તક વાંચવું જ જોઈએ. અર્થાત્ કુદરતનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો જ આપણા વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો વિકાસ શક્ય બને છે.

ટૂંક નોંધ : બુદ્ધિવાદ અને અનુભવવાદની તુલના :

બુદ્ધિવાદ

૧. બુદ્ધિવાદીઓના મત પ્રમાણે જ્ઞાનનું મુખ્ય પ્રમાણ બુદ્ધિ છે. જ્ઞાનના પ્રમાણ તરીકે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું ખાસ કાંઈ મહત્વ નથી.

૨. બુદ્ધિવાદીઓના મત પ્રમાણે પ્રત્યેક માણસના મનમાં અમુક જન્મજાત વિચારો હોય છે, આ વિચારોમાંથી જ આપણને જ્ઞાનની મૂળભૂત સામગ્રી મળે છે.

૩. બુદ્ધિવાદીઓના મત પ્રમાણે આપણું મન ક્રિયાશીલ હોય છે અને મનની સક્રિયતાને લીધે જ જ્ઞાનનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ શક્ય બને છે.

૪. બુદ્ધિવાદીઓના મત પ્રમાણે જન્મજાત વિચારોરૂપી જ્ઞાનની મૂળ સામગ્રી પર નિગમનલક્ષી તર્કની રીતે વિચાર કરવાથી આપણા જ્ઞાનનો વિકાસ શક્ય બને છે.

૫. બુદ્ધિવાદીઓ ગાણિતિક વિજ્ઞાનોના આદર્શને અનુલક્ષીને જ્ઞાનની સાર્વત્રિકતા અને અનિવાર્યતાને મહત્વપૂર્ણ ગણે છે.

અનુભવવાદ

૧. અનુભવવાદીઓના મતે જ્ઞાનનું મુખ્ય પ્રમાણ ઇન્દ્રિયાનુભવ છે. જ્ઞાનના પ્રમાણ તરીકે બુદ્ધિનું ખાસ કાંઈ મહત્વ નથી.

૨. અનુભવવાદીઓના મત પ્રમાણે જન્મ સમયે માણસનું મન કોરા કાગળ જેવું હોય છે. તેમાં જે કાંઈ જ્ઞાન આવે છે તે ઇન્દ્રિયાનુભવને જ આભારી છે. આમ, ઇન્દ્રિયાનુભવમાંથી જ આપણને જ્ઞાનની મૂળભૂત સામગ્રી મળે છે.

૩. અનુભવવાદીઓના મત અનુસાર આપણું મન નિષ્ક્રિય છે. ઇન્દ્રિયાનુભવ દ્વારા તેને જ્ઞાનની મૂળ સામગ્રી પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી તેનામાં બિલકુલ સક્રિયતા આવતી નથી.

૪. અનુભવવાદીઓના મત પ્રમાણે ઇન્દ્રિયાનુભવ વડે મળેલી જ્ઞાનની મૂળ સામગ્રી પર વ્યાખ્યાલક્ષી તર્કની રીતે વિચાર કરવાથી આપણા જ્ઞાનનો વિકાસ શક્ય બને છે.

૫. અનુભવવાદીઓ વસ્તુમૂલક વિજ્ઞાનોના આદર્શને અનુલક્ષીને જ્ઞાનના નાવિન્ય અને વૈવિધ્યને મહત્વપૂર્ણ ગણે છે.

આમ, આપણે જોઈએ છીએ કે માવજ્ઞાનમાં કોનો જાણો વિશેષ અગત્યનો છે, બુદ્ધિનો કે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો ? આ પ્રશ્નના સંદર્ભમાં બુદ્ધિવાદીઓ કહે છે કે માણસની બુદ્ધિ કે વિચારશક્તિ એ જ જ્ઞાનનું મુખ્ય પ્રમાણ છે. કારણ કે માનવ જ્ઞાનમાં સાર્વત્રિકતા, અનિવાર્યતા અને નિશ્ચિતા વગેરે જે મહત્વપૂર્ણ ગુણો આવે છે તે કેવળ બુદ્ધિને જ આભારી છે. બુદ્ધિવાદીઓના આ મતની વિરુદ્ધમાં અનુભવવાદીઓ જણાવે છે કે જ્ઞાનેન્દ્રિયો એ જ જ્ઞાનનું મુખ્ય પ્રમાણ છે. કારણ કે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કર્યા વગર આપણા જ્ઞાનમાં નાવિન્ય, વૈવિધ્ય કે સમૃદ્ધિ આવી શકતા નથી.

બુદ્ધિવાદ અને અનુભવવાદના ઉપર્યુક્ત પરસ્પરના વિરોધી મંતવ્યોના નિરૂપણ અને તુલના કરતી વખતે આપણે જે કંઈ કહ્યું છે તેના પર વિચાર કરતાં જણાશે કે કેવળ બુદ્ધિવાદ અને કેવળ અનુભવવાદ એ બન્ને એકાંગી છે. આથી કાન્ટ કહે છે કે બૌદ્ધિક ખ્યાલના અભાવમાં એકલી ઇન્દ્રિયાનુભૂતિ આંધળી છે. (Percepts without concepts are blind) અને ઇન્દ્રિયાનુભૂતિના અભાવમાં કેવળ બૌદ્ધિક ખ્યાલો ખાલી ખોખા જેવા છે. (Concepts without percepts are empty)

૧૩. હેતુવાદ(Teleology)

પ્રાસ્તાવિક :

હેતુવાદીના મતે આ સૃષ્ટિનું નિયમન (ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ વગેરે) કોઈ હેતુની સિદ્ધિ માટે થાય છે. એટલે કે સૃષ્ટિમાં જે કંઈ બને છે. તેમાં તેનું અંતિમ પ્રયોજન કામ કરતું હોય છે. આ પ્રયોજનના સંદર્ભમાં જ આપણે સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ યોગ્ય રીતે સમજી શકીએ. આમ, હેતુવાદના મત પ્રમાણે આ અખી સૃષ્ટિને કોઈ પ્રયોજન છે, અને આ પ્રયોજનની સિદ્ધિ માટેના સાધન તરીકે જ આ સૃષ્ટિની સમગ્ર વ્યવસ્થાનો ખુલાસો થઈ શકે છે.

સૃષ્ટિની સમગ્ર વ્યવસ્થાનું નિયમન કરનારો આ અંતિમ હેતુ ક્યો છે ? અને તે કઈ રીતે સિદ્ધ થાય છે ? વગેરે પ્રશ્નો પરત્વે એકમત પ્રવર્તતો નથી. પરંતુ હેતુવાદના ઉપર્યુક્ત મૂળભૂત મંતવ્યને ઐક યા બીજા પ્રકારના અધ્યાત્મવાદમાં માનનારા તત્ત્વચિંતકો સ્વીકારે છે. જેવી રીતે ભૌતિકવાદમાં માનનારા તત્ત્વચિંતકો યંત્રવાદ અને નિયતિવાદને અનુમોદન આપે છે. તેવી રીતે અધ્યાત્મવાદી તત્ત્વચિંતકો હેતુવાદ અને સંકલ્પસ્વાતંત્ર્યની હિમાયત કરે છે. હેતુવાદના સમર્થનની મુખ્ય દલીલો નીચે પ્રમાણે છે.

હેતુવાદના સમર્થનની દલીલો :

૧. શરીરનું હેતુપૂર્ણ વર્તન :

માણસ અને શરીરનો વ્યવહાર હેતુપૂર્ણ હોય છે. એટલે કે શરીરનું પ્રત્યેક અંગ બીજા અંગોના કાર્ય સાથે તાલ મિલાવી શરીરનું પોષણ કરે છે, સંવર્ધન કરે છે અને વાતાવરણ સાથે તેનું અનુકુલન સાધે છે.

ક્રેલાક ચિંતકો ડાર્વિનને અનુસરીને માણસ અને અન્ય પ્રાણીઓના શરીરની રચના અને તેના કાર્યોને કેવળ યંત્રવાદી દ્રષ્ટિએ ખુલાસો આપવાનો પ્રયાસ કરે છે. પણ બર્ગસોએ માણસની આંખ અને સ્કેલપની આંખમાં જે સામ્ય બતાવ્યું છે તે ડાર્વિનના કુદરતી પસંદગી (Natural

Selection) અને યોગ્યતમનું અસ્તિત્વ (Survival of the fittest) ને લગતા યંત્રવાદી સિદ્ધાંતથી સમજાવી શકાય તેમ નથી. કેમ કે બધા જીવવૈજ્ઞાનિકો એટલું તો સ્વીકારે છે કે માછલી જેવા પ્રાણીઓના વર્ગથી કરોડરજજીવાળાં પ્રાણીઓ છૂટાં પડ્યા તે પછી ઘણાં વર્ષો બાદ આંખનો ઉદભવ થયેલો છે. જો હકીકત આમ હોય તો માણસની આંખ જેવી જ આંખ જુદી જ દિશામાં વિકસેલાં માછલી જેવા નાની કક્ષાનાં પ્રાણીઓના શરીરમાં કેવી રીતે આવે ? એ પ્રશ્નનું બુદ્ધિગમ્ય સમાધાન યંત્રવાદી દ્રષ્ટિએ થઈ શકે તેમ નથી. આનો અર્થ એ કે શરીરની રચના, તેનું કાર્ય અને તેમાં થતાં નવા અંગોનો ઉદભવ વગેરેનો ખુલાસો હેતુવાદી દ્રષ્ટિએ જ આપી શકાય છે. આના પરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ જગતમાં કોઈ હેતુ કામ કરતો હોવો જોઈએ.

૨. માણસનો હેતુ અંગેનો અનુભવ :

માણસ હેતુને અનુલક્ષીને જ પ્રવૃત્તિ કરે છે એ હકીકત હેતુવાદને એક મોટો આધાર પૂરો પાડે છે. માણસ જ્યારે પોતાનું શરીર સુદૃઢ બનાવવા માટે કસરત કરતો હોય કે જિજ્ઞાસાવૃત્તિના સંતોષ માટે વાંચતો - વિચારતો હોય કે આનંદપ્રમોદ માટે રમત-ગમતમાં કે મનોરંજન કાર્યક્રમમાં ભાગ લેતો હોય ત્યારે તે સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારાયેલા હેતુને સિદ્ધ કરવા માટે જ તેમ કરતો હોય છે.

આવી પ્રવૃત્તિઓનો યંત્રવાદી દ્રષ્ટિથી અપાતો ખુલાસો અયોગ્ય અને અધુરો જ રહે છે. આમ, જો માણસની પ્રવૃત્તિઓ હેતુપૂર્ણ હોય તો તેના આધારે બુદ્ધિગમ્ય રીતે એમ કહી શકાય કે સમગ્ર સૃષ્ટિની તમામ પ્રવૃત્તિઓ હેતુપ્રેરિત હોવી જોઈએ.

૩. આધ્યાત્મિક જીવનની શક્યતા :

સત્યમ્, શિવમ્ અને સુંદરમ્ એ મૂળભૂત મૂલ્યોનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે માણસ આજીવન કઠીન સાધના કરે છે. વૈજ્ઞાનિકો, તત્ત્વચિંતકો, કવિઓ, સંતપુરુષો અને સમાજસુધારકો આનું જ્વલંત ઉદાહરણ પુરું પાડે છે. જે જગતમાં ધરતીકંપ અને અતિવૃષ્ટિ જેવા યાંત્રિક દ્રષ્ટિએ સમજાવી શકાય એવા બનાવો બને છે તે જ જગતમાં જેનો કેવળ હેતુવાદી દ્રષ્ટિએ જ ખુલાસો થઈ શકે તેવું મૂલ્યસાક્ષાત્કારના પુરુષાર્થવાળું આધ્યાત્મિક જીવન પણ છે.

ડિમોક્રિટસ, દ્યુમ, કેન્ટ, રસેલ, જ્યોર્જ સાન્તાયન, કાર્લ માર્ક્સ વગેરે યંત્રવાદના હિમાયતીઓના પોતાના જીવન પણ એટલા બધા ઉન્નત કક્ષાના હતા કે યંત્રવાદી વિચારસરણીના સંદર્ભમાં તો તેમને કેવળ અણઉકલેલા રહસ્યરૂપ જ ગણવા પડે. અર્થાત્ ઉદાત્ત અને સાધનામય જીવનના રહસ્યોને ઉકેલવાનું સામર્થ્ય યંત્રવાદની પાસે નથી. હેતુવાદી દ્રષ્ટિએ માણસના સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક જીવનનો ખુલાસો આપવાનું શક્ય છે. આનો અર્થ એ કે હેતુવાદ એ જ વધારે મૂલ્યવાન અને વ્યાપક સિદ્ધાંત છે.

૪. શરીર અને મન, આત્માનો સંબંધ :

આપણો એ અનુભવ છે કે આપણે આપણા મન કે આત્માના પ્રયોજન માટે આપણા શરીરનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. શરીર અને મન કે આત્માના સંબંધ અંગેના આ અનુભવ પરથી એવો વિચાર પ્રચલિત બને છે કે જેવી રીતે આત્મા પોતાના પ્રયોજન માટે શરીર પર નિયંત્રણ રાખે છે તેવી રીતે પરમાત્મા સમગ્ર સૃષ્ટિ પર અંતિમ પ્રયોજનની સિદ્ધિ માટે નિયંત્રણ રાખે છે.

આમ, શરીર અને મનના સંબંધ અંગેનો માણસમાત્રને થતો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હેતુવાદી દ્રષ્ટિને અનુમોદન આપે છે.

પ. કુદરતની એકરૂપતા :

કુદરત પોતાના નિયમોને અનુસરે છે. દા.ત. પ્રકાશ અમુક ગતિએ જ ચાલે છે. પાણી અમુક અંશે ગરમી મળે ત્યારે જ ઊકળે છે. કુદરતમાં આ પ્રકારની નિયમસરતા શા માટે જળવાય છે ? એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર યંત્રવાદીઓ પાસે નથી. નિયમસરતાને હંમેશાં હેતુની સિદ્ધિ સાથે સંબંધ હોય છે. કુદરતમાં એકરૂપતા અને નિયમસરતા છે આનો અર્થ એ છે કે કુદરતમાં કોઈક હેતુ હોવો જોઈએ. હેતુવાદીઓ કહે છે કે કુદરતમાં કોઈ હેતુ હોત જ નહીં તો કુદરતમાં એકરૂપતા રહેત જ નહીં. આમ, કુદરતમાં એકરૂપતા છે એ હકીકત હેતુવાદી દ્રષ્ટિનું સમર્થન કરે છે.

૧૫. યંત્રવાદ(Mechanism)

પ્રાસ્તાવિક :

એરિસ્ટોટલ જણાવે છે તેમ આ જગતમાં બનતી કોઈ પણ ઘટનાનો બુદ્ધિગમ્ય ખુલાસો મેળવવો હોય તો તે ઘટના ‘કઈ રીતે’ (How)બને છે ? અને ‘શા માટે’ (Why) બને છે ? એ બે પ્રશ્નો પૂછીને ઘટનાના કારણ અને પ્રયોજનની સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ. આ રીતે ભૂતકાળમાં પડેલાં કારણોની મદદથી કે ભવિષ્યમાં સિદ્ધ કરવાના પ્રયોજન કે હેતુની મદદથી આપણે આ જગતના બનાવોની સમજૂતી મેળવીએ છીએ. આ બે રીતમાંથી કઈ રીત વધારે મૂળભૂત છે ? એવો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યા પછી જે લોકો એવો મત રજૂ કરે છે કે સમગ્ર દ્રષ્ટિએ જોતાં આ જગતનું કોઈ આખરી પ્રયોજન નથી અને તેથી જગતની કોઈ પણ ઘટનાનો ખુલાસો કેવળ ભૂતકાલીન કારણોની મદદથી જ મેળવવો જોઈએ તે લોકો યંત્રવાદીઓ કહેવાય છે. આથી ઊલટું જે લોકો એમ માને છે કે ભૂતકાલીન કારણોની મદદથી નહીં પણ ભવિષ્યમાં સિદ્ધ કરવાના ધ્યેયના સંદર્ભમાં જ કોઈ પણ બનાવનો અને સમગ્ર જગતનો બુદ્ધિગમ્ય ખુલાસો મળી શકે છે તે લોકો હેતુવાદીઓ કહેવાય છે.

યંત્રવાદનું મૂલ્ય : ટૂંક નોંધ

યંત્રવાદના મત પ્રમાણે આ જગત અને તેના પ્રત્યેક પદાર્થો યંત્રરૂપ છે. આમાં જીવનતત્ત્વ (Life) અને મન (Mind) પણ અપવાદ નથી. એટલે કે આ જગતમાં થતાં તમામ પરિવર્તનો, પ્રક્રિયાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ તેમના પૂર્વગામી પરિબળોથી નિયત થયેલાં હોય છે. આમ, યંત્રવાદમાંથી નિયતિવાદ ક્ષિત થાય છે. યંત્રવાદીઓ માને છે કે હેતુવાદ (Teleology) અને સંકલ્પસ્વાતંત્ર્ય (Freedom of will)એ તદ્દન વાહિયાત મંતવ્યો કે સિદ્ધાંતો છે.

યંત્રવાદ એ વિજ્ઞાનનો જગત પ્રત્યેનો દ્રષ્ટિકોણ છે. કોઈ પણ બનાવનો વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ અભ્યાસ કરતી વખતે આપણે તે બનાવને નિયત કરનારા કારણોનું વર્ણન કરીએ છીએ. આમ યંત્રવાદી દ્રષ્ટિને અનુસરીને જગત સંબંધી જ્ઞાન મેળવવામાં વિજ્ઞાનને જે સિદ્ધિઓ મળેલી છે તેના અનુસંધાનમાં વિજ્ઞાનને અને વિજ્ઞાન સંમત યંત્રવાદી દ્રષ્ટિને વિશિષ્ટ પ્રતિષ્ઠા મળે છે. આનો અર્થ એ કે વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિબિંદુ ધરાવતો યંત્રવાદ એ માત્ર હસિ કાઢવા જેવો સિદ્ધાંત નથી.

યંત્રવાદનું મૂલ્ય :

વિજ્ઞાનનું કાર્ય બનાવોના કારણો શોધવાનું છે. કોઈ પણ બનાવનું પ્રયોજન શું છે ? એટલે કે બનાવ શા માટે બને છે ? એ પ્રશ્નનું સર્વમાન્ય નિરાકરણ જલદીથી લાવી શકાતું નથી. પરંતુ બનાવ કઈ રીતે બને છે ? એ પ્રશ્નનું સર્વમાન્ય નિરાકરણ શક્ય છે. વિજ્ઞાન હંમેશાં ‘બનાવ કઈ રીતે બને છે ?’ એ પ્રશ્ન જ પૂછે છે અને તેથી કોઈ પણ બનાવના કારણને લગતા વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન અંગે મતભેદને લેશમાત્ર અવકાશ રહેતો નથી.

આમ, એ સ્પષ્ટ થાય છે કે કોઈ પણ બનાવ અંગે વૈજ્ઞાનિક ખુલાસો કરવો એટલે તેના કારણરૂપ પૂર્વગામી બનાવોનું વર્ણન કરવું. આમ, વિજ્ઞાન યંત્રવાદી દ્રષ્ટિએ જ બનાવોનો કે ઘટનાઓનો અભ્યાસ કરે છે.

આ રીતે યંત્રવાદ એ વિજ્ઞાનને સમર્થન આપનારો સિદ્ધાંત છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિઓને તત્ત્વિક આધાર પૂરો પાડવાનો યંત્રવાદમાં જે ગુણ રહેલો છે તે જ યંત્રવાદનું એક મોટું મૂલ્ય ગણાય છે. આનો અર્થ એ કે વિજ્ઞાનનું પોતાનું કાંઈક વિશિષ્ટ મૂલ્ય છે અને તેથી તેને સમર્થન આપનારો તાત્ત્વિક સિદ્ધાંત પણ મૂલ્યવાન બને છે.

વિજ્ઞાનનું મૂલ્ય :

વિજ્ઞાનના મૂલ્યના સંદર્ભમાં નીચેના મુદ્દાઓ રજૂ કરી શકાય.

૧. વિજ્ઞાન આપણને સુનિશ્ચિત અને ચકાસણીક્ષમ જ્ઞાન આપે છે અને આપણી બૌદ્ધિક જિજ્ઞાસાને સંતોષે છે.
૨. વિજ્ઞાન આપણને પૂર્વગ્રહો, પૌરાણિક માન્યતાઓ, વહેમો વગેરેથી મુક્ત બનાવે છે. આ રીતે વિજ્ઞાન માનવબુદ્ધિનું ગૌરવ કરે છે. અને માણસને માટે સંશોધન માટેના સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની હિમાયત કરે છે.
૩. વિજ્ઞાન આપણને કુદરત પર અંકુશ રાખવાનું સામર્થ્ય આપે છે. વીજળી, પાણી, હવા વગેરે કુદરતી તત્ત્વોને નિયંત્રણમાં રાખીને તેમનો માણસના સુખસગવડતા માટે ઉપયોગ કરવાનું વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનને લીધે જ શક્ય બને છે. આ ઉપરાંત વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપણને વૈદ્યકીય સારવાર, કેળવણી, ઉદ્યોગ અને સમાજ સુધારણાને લગતી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે છે. જો કે વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો ઉપયોગ ક્યા પ્રયોજન માટે કરવો એ આપણે વિજ્ઞાન પાસેથી નહીં પણ તત્ત્વજ્ઞાન પાસેથી શીખીએ છીએ.

આમ, વિજ્ઞાન અને વૈજ્ઞાનિક યંત્રવાદી દ્રષ્ટિકોણ માનવ જીવન માટે ઘણો ઉપયોગી છે. તેમ છતાં કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો અને તત્ત્વચિંતકો યંત્રવાદથી સંતુષ્ટ નથી.

પ્રશ્ન-યંત્રવાદ સામેના અસંતોષ માટેના કારણો :

પ્રાસ્તાવિક :

યંત્રવાદના મત પ્રમાણે આ જગત અને તેના પ્રત્યેક પદાર્થો યંત્રરૂપ છે. આમાં જીવનતત્ત્વ (Life) અને મન (Mind) પણ અપવાદ નથી. એટલે કે આ જગતમાં થતાં તમામ પરિવર્તનો,

પ્રક્રિયાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ તેમના પૂર્વગામી પરિબલોથી નિયત થયેલાં હોય છે. આમ, યંત્રવાદમાંથી નિયતિવાદ ક્ષિત થાય છે. યંત્રવાદીઓ માને છે કે હેતુવાદ (Teleology) અને સંકલ્પસ્વાતંત્ર્ય (Freedom of will) એ તદ્દન વાહિયાત મંતવ્યો કે સિદ્ધાંતો છે.

યંત્રવાદ એ વિજ્ઞાનનો જગત પ્રત્યેનો દ્રષ્ટિકોણ છે. કોઈ પણ બનાવનો વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ અભ્યાસ કરતી વખતે આપણે તે બનાવને નિયત કરનારા કારણોનું વર્ણન કરીએ છીએ. આમ યંત્રવાદી દ્રષ્ટિને અનુસરીને જગત સંબંધી જ્ઞાન મેળવવામાં વિજ્ઞાનને જે સિદ્ધિઓ મળેલી છે તેના અનુસંધાનમાં વિજ્ઞાનને અને વિજ્ઞાન સંમત યંત્રવાદી દ્રષ્ટિને વિશિષ્ટ પ્રતિષ્ઠા મળે છે. આનો અર્થ એ કે વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિબિંદુ ધરાવતો યંત્રવાદ એ માત્ર હસી કાઢવા જેવો સિદ્ધાંત નથી. તેમ છતાં યંત્રવાદ સામે કેટલોક અસંતોષ પણ છે તેના કારણો નીચે પ્રમાણે જોઈએ.

યંત્રવાદ સામેના અસંતોષના મુખ્ય કારણો :

૧. યંત્રવાદ એ સાર્વત્રિક સિદ્ધાંત છે એમ સાબિત થયું નથી

સૃષ્ટિની બધી જ બાબતો યાંત્રિક પરિબલો પ્રમાણે જ વર્તન કરે છે એ એક કામચલાઉ ધારણા કે કલ્પના છે, પરંતુ સ્થાપિત થયેલો સિદ્ધાંત નથી. આમ માનવા માટેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે આવતી કાલે અમુક માણસ કેવી રીતે વર્તશે, અમુક જગ્યાએ કેવા પ્રકારનું હવામાન રહેશે એ બાબતનું સુનિશ્ચિત પૂર્વકથન કરવા જેટલું વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન હજુ વિકસ્યું નથી. પણ માનો કે વૈજ્ઞાનિક પુરુષાર્થને પરિણામે આટલી હદ સુધી વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન વિકસે તો પણ ભવિષ્યકથનો સાચાં જ પડશે એવી દલીલ ન થઈ શકે, કારણ કે ભૂતકાળમાં બન્યું તેવું જ ભવિષ્યમાં બનશે એ માત્ર શ્રદ્ધાથી જ કહી શકાય.

ભવિષ્ય કથનોને લગતી પ્રવૃત્તિને તાર્કિક સમર્થન આપી શકાય નહીં કારણ કે ભૂતકાળમાં જેમ બન્યું હોય તેનાથી જુદું જ ભવિષ્યમાં બને તેવી સંભાવનાનો નિષેધ ભૂતકાળનો અનુભવ કરી શકરો નથી. ‘ભવિષ્યકાળ ભૂતકાળ જેવો હશે’ એવી શ્રદ્ધાને અત્યાર સુધી સમર્થન મળતું રહ્યું છે.

૨. કુદરતમાં હેતુની હાજરી જોવા મળે છે

માનવો અને પશુઓના શરીરો જીવન સંવર્ધનના હેતુને સિદ્ધ કરે તે રીતે વિકસે છે. આનો અર્થ એ કે કુદરતમાં હેતુ દેખાય છે. જો યંત્રવાદ જ સાચો હોત તો કુદરતમાં આ પ્રકારની હેતુપૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓ થતી ન હોત. ટૂંકમાં, કુદરતમાં હેતુલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ જોવા મળે છે એ હકીકત પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે યંત્રવાદ એ સાર્વત્રિક રીતે સત્ય સિદ્ધાંત નથી.

૩. યંત્રવાદમાં અનવસ્થાદોશ આવે છે

યંત્રવાદ કોઈ પણ બાબતના કારણ અંગે ભૂતકાળમાં નજર નાખે છે. કારણની તપાસ કરવા માટે ભૂતકાળ તરફ જતી આ શોધ ગમે તેટલા ભૂતકાળ સુધી પોંચે તો પણ તે દૂરના કારણનું કારણ તેના ભૂતકાળમાંથી શોધવાનું બાકી રહે. આમ ઑ નું કારણ બ છે, બ નું કારણ ક છે, ક નું કારણ સ છે, સ નું કારણ મ છે... એમ જણાવીને વધારે ને વધારે દૂરના ભૂતકાળ

તરફ લઈ જતી કારણની શોધ ક્યારેય પૂરી થતી નથી પણ અનંત સુધી લંબાયા કરે છે અર્થાત્ તેમાં અનવસ્થાદોષ આવે છે.

આ બાબતને સ્પષ્ટ કરવા માટે એક જાણીતું દ્રષ્ટાંત લઈ શકાય. પહેલાં મરઘી કે પહેલાં ઇંડુ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા અનવસ્થાદોષ આવે છે. કેમ કે આ એક અનંત કાળ સુધી ચાલતી પ્રક્રિયા બની રહે છે. આ પ્રકારની અવસ્થા હેગલ કહે છે તેમ એટલા માટે અબુદ્દિગમ્ય છે કે તે સમગ્રને પામવાની આપણી બૌદ્ધિક ઝંખનાને કાયમ માટે અતૃપ્ત રાખે છે.

ટૂંકમાં યંત્રવાદમાં અનવસ્થાદોષ હોવાથી તે અબુદ્દિગમ્ય બને છે અને તેથી એક સંતોષકારક બૌદ્ધિક ખુલાસા તરીકે આપણે તેનો સ્વીકાર કરી શકતા નથી.

૪. યંત્રવાદના મૂળમાં અને છેડે એમ બન્ને બાજુ હેતુવાદ રહેલો છે

ન્યૂટને ઝાડ પરથી ફળ પડતાં જોયું અને તે અંગેનો નિયમ શોધવાનું પ્રયોજન સ્વીકાર્યું. તેમાંથી ગુરુત્વાકર્ષણનો યાંત્રિક નિયમ શોધાયો. આમ, યંત્રવાદની શોધ પ્રયોજનવાદને આભારી છે.

વળી, યંત્રવાદી દ્રષ્ટિએ મેળવેલું જ્ઞાન પણ માણસ પોતાના પ્રયોજનો માટે વાપરે છે. આમ, યંત્રવાદ આખરે તો હેતુવાદનો જ પોષક બની રહે છે. બ્રાઈટમન યથાર્થ કહે છે કે, “યંત્રવાદી ખુલાસાઓ પ્રયોજનને કારણે શક્ય બને છે અને પ્રયોજનની પૂર્તિ માટે વપરાય છે.”

૫. સર્જનના નાવિન્યનો તેમ જ માનવીની મૂલ્યસાક્ષાત્કારને લગતી પ્રવૃત્તિઓ અને સ્વાતંત્ર્યની અનુભૂતિનો કોઈ ખુલાસો યંત્રવાદ આપી શકતો નથી.

યંત્રવાદી દ્રષ્ટિએ ખરેખર નવું એવું કશું જ બનતું નથી. વિશ્વ મૂળમાં જે છે તે છે જ. આ મૂળ તત્ત્વો પરમાણુઓ હોય કે ઈલેક્ટ્રોન અને પ્રોટોન જેવા અતિ સૂક્ષ્મ ભૌતિક શક્તિયુક્ત તત્ત્વો હોય; યંત્રવાદી સૃષ્ટિમાં આ મૂળ તત્ત્વોના નિયત થયેલાં અમુક સંયોજનો કે વિભાજનો સિવાય કશું નવું બનતું નથી. આમ, યંત્રવાદી દ્રષ્ટિએ નવસર્જનનો અવકાશ નથી, જ્યારે જગતમાં જીવન અને મનને લગતાં નવસર્જનો થાય છે એ હકીકતનો ઉત્કાંતિવાદી વૈજ્ઞાનિકો પણ સ્વીકાર કરે છે. નવસર્જનને લગતી હકીકતોનો યંત્રવાદની પાસે કોઈ ખુલાસો નથી એ યંત્રવાદની એક મોટી મર્યાદા છે.

એ જ રીતે માણસની મૂલ્યઝંખના અને સ્વાતંત્ર્યની અનુભૂતિનો ખુલાસો કરવાની ગુંજાઈશ પણ તે ધરાવતો નથી.

૧૬. ઉત્ક્રાંતિવાદના તાત્વિક ફલિતાર્થો

પ્રાસ્તાવિક :

છેલ્લી એક સદી દરમિયાન માણસની વિચારણામાં એટલી બધી ક્રાંતિ આવી છે કે જ્ઞાનના લગભગ બધા જ ક્ષેત્રોમાં મૂળભૂત અને દૂરગામી પરિવર્તનો આવ્યા છે અને જાણે કે આપણે નવા જ બૌદ્ધિક વાતાવરણમાં જીવવા લાગ્યા છીએ. આ રીતે જે આધુનિક યુગનું નિર્માણ થયું છે તેમાં ઉત્ક્રાંતિના ખ્યાલે પણ ઘણો મહત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવેલો છે. અહીં આપણે ઉત્ક્રાંતિના ખ્યાલની સાથે સંકળાયેલા કેટલાક પ્રશ્નો અંગે વિચારણા કરીશું.

૧. શું ઉત્ક્રાંતિનો સિદ્ધાંત જીવનની પૂરેપૂરી સમજૂતી આપે છે ?

ડાર્વિન અને નવ-ડાર્વિનવાદી વિચારણા પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જીવનના ઉદ્ભવ અને તેના વિકાસના મૂળભૂત કારણો કે હેતુઓ ઉત્ક્રાંતિના સિદ્ધાંત દ્વારા સ્પષ્ટ થતાં નથી. જીવન ક્યારે, કઈ રીતે અને શા માટે ઉદ્ભવ્યું ? જીવાણુઓમાં ઓચિંતું પરિવર્તન શા માટે આવે છે ? કુદરત શા માટે અમુક જ જાતિને પસંદ કરે છે ? **જીવો જીવસ્ય જીવનમ્** નો ન્યાય પ્રવર્તતો હોય તો જીવોમાં જોવા મળતી સહકાર અને સહાનુભૂતિની લાગણી શી રીતે સંભવે છે ? વગેરે પ્રશ્નોનો ઉત્ક્રાંતિવાદ પાસે કોઈ સંતોષકારક ઉકેલ નથી. આનો અર્થ એ કે જીવનને લગતા મૂળભૂત પ્રશ્નો ઉત્ક્રાંતિવાદની મદદથી ઉકેલી શકાય તેમ નથી.

૨. માણસના સ્વરૂપ અંગેના આપણા દ્રષ્ટિબિંદુને ઉત્ક્રાંતિનો ખ્યાલ કેવી રીતે અસર કરે છે ?

માણસના સ્વરૂપ અંગેની વિચારણા પર ઉત્ક્રાંતિના ખ્યાલની અસર બે તીતે થયેલી છે. કેટલાક લોકો એમ માને છે કે જીવશાસ્ત્રમાં માણસના શરીરની ઉત્ક્રાંતિનું જે રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે જોતા માણસને બીજા પ્રાણીઓ કરતાં ઉચ્ચ પ્રકારનું પ્રાણી ગણવાનું બિલકુલ યોગ્ય નથી. અર્થાત્ બીજા પ્રાણીઓ અને માણસ વચ્ચે કોઈ મૂળભૂત તફાવત નથી.

આથી ઉલટું ઉત્ક્રાંતિવાદી વિચારણાના સંદર્ભમાં કેટલાક તત્ત્વચિંતકો માણસના સ્વરૂપ અંગે એવો મત રજૂ કરે છે કે માણસના શરીરનો કેવી રીતે ઉદ્ભવ થયેલો છે ? અથવા તેના પૂર્વજો કોણ છે ? એ પ્રશ્નો માણસનું સ્વરૂપ સમજવા માટે બિલકુલ અગત્યના નથી. માણસ અત્યારે શું છે ? એ પ્રશ્ન જ તેના સ્વરૂપને સમજવા માટે અગત્યનો છે. માણસ અત્યારે તેની બૌદ્ધિક શક્તિ અને મૂલ્યઝંખનાને લીધે અન્ય પ્રાણીઓ કરતા મૂળભૂત રીતે જુદો પડે છે અને તેથી માણસના સાચા સ્વરૂપને સમજવા માટે તેની આ વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ પર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ.

૩. નૈતિક મૂલ્યોને લગતા આપણા વિચારો પર ઉત્ક્રાંતિના ખ્યાલની શી અસર થઈ છે ?

નૈતિક મૂલ્યોને લગતી માનવ વિચારણા પર પણ ઉત્ક્રાંતિના ખ્યાલની બે તીતે અસર પડેલી છે. નીતિશાસ્ત્રીઓનો એક વર્ગ એમ માને છે કે નૈતિક મૂલ્યો સ્થિર અને શાશ્વત છે અને તેનું જ્ઞાન આપણને અંતઃસ્ફુરણ દ્વારા થાય છે. આથી માણસના શરીરના વિકાસ અંગેના જીવશાસ્ત્રીય સંશોધનો દ્વારા માનવજીવનના આદર્શરૂપ નૈતિક મૂલ્યોના સ્વરૂપ પર કશો પ્રકાશ પાડી શકે નહીં. દા.ત. પેટન લખે છે કે , “બિલાડી કઈ રીતે કુદકો મારવાની છે એ હકીકત પર આપણે આપણી નીતિને આધારે કહી શકીએ નહીં.” એટલે કે ઉત્ક્રાંતિને લગતા સંશોધનો પર મદાર રાખીને આપણે માણસના જીવનનું નૈતિક ધ્યેય નક્કી કરી શકીએ નહીં.

આથી ઉલટું કેટલાક નીતિશાસ્ત્રીઓએ એવું મંતવ્ય રજૂ કરેલું છે કે જેવી રીતે માણસના શરીરની ઉત્ક્રાંતિ થયેલી છે તેવી રીતે નૈતિક મૂલ્યોનો પણ વિકાસ થયેલો છે. દા.ત. હર્બર્ટ સ્પેન્સર માને છે કે માણસના નીતિ-અનીતિ અંગેના ખ્યાલો પણ ‘કુદરતી પસંદગી’ અને ‘યોગ્યતમનું અસ્તિત્વ’ એ બે જીવશાસ્ત્રીય ઉત્ક્રાંતિના નિયમોને અનુસરીને જ બદલાતા અને વિકસતા રહે છે.

એ જ રીતે એલેક્ઝાંડર પણ માને છે કે નીતિમત્તા એ સામાજિક વાતાવરણને સૌથી વધુ અનુકૂળ વર્તણૂક હોવાથી સામાજિક વાતાવરણના બદલાવની સાથે નીતિ અંગેના ખ્યાલો પણ બદલાતા રહે છે. આ પ્રક્રિયા કુદરતી પસંદગીના સિદ્ધાંતને અનુસરીને જ થતી હોય છે. ‘નીતિમત્તામાં કુદરતી પસંદગી’ નામના પોતાના જાણીતા લેખમાં એલેક્ઝાંડર સમજાવે છે કે જે નૈતિક નિયમો સામાજિક સમતુલા જાળવવામાં વધારે અનુકૂળ હોય તે પસંદગી પામી પ્રચલિત બને છે અને બીજા નિયમોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. સૌથી વધારે અનુકૂળ નૈતિક નિયમોનો વિજય પશુબળથી નથી થતો, પણ સમજૂતી અને કેળવણીથી થાય છે. આટલો ‘જીવનશાસ્ત્રીય કુદરતી પસંદગી અને નીતિશાસ્ત્રીય કુદરતી પસંદગી’ માં ભેદ છે. જીવનવિકાસમાં બળવાન જાતિ નિર્બળ જાતિનો પશુબળથી નાશ કરી નાખીને વિજય મેળવે છે જ્યારે નીતિના વિકાસમાં ઉચ્ચતર (વિશેષ અનુકૂળ) નિયમો સમજૂતી અને કેળવણી દ્વારા પ્રચાર પામે છે અને એ રીતે નિમ્નતર નિયમો આપોઆપ નીતિના રખતાનો ત્યાગ કરે છે.

૪. સૃષ્ટિના સ્વરૂપ અંગેની વિચારણા પર ઉત્ક્રાંતિવાદી મંતવ્યોની શી અસર થઈ છે ?

જ્યારે આપણે આ સૃષ્ટિ સંબંધી વિચારોમાં ઉત્ક્રાંતિવાદની શી અસર થઈ છે તે વિચારીએ છીએ ત્યારે તરત જ જણાઈ આવે છે કે જગતમાં કેટલાક સ્થિર પદાર્થો કે દ્રવ્યો છે એવો ખ્યાલ આધુનિક સૃષ્ટિમીમાંસકોએ લગભગ છોડી દીધો છે. જગત અનેક સ્વતંત્ર દ્રવ્યોના સમૂહરૂપ નથી પણ એક પ્રક્રિયારૂપ છે એમ વિચારવાનું વલણ વિલિયમ જેમ્સ, હેન્રી બર્ગસાં અને વ્હાઈટહેડ જેવા સમર્થ તત્ત્વચિંતકોએ એકદમ અસરકારક રીતે રજૂ કરેલું છે. ઉત્ક્રાંતિવાદી સૃષ્ટિમીમાંસકોમાં હેન્રી બર્ગસાં ઉપરાંત લોઈડ મોર્ગન, સેમ્યુઅલ એલેક્ઝાંડર અને શ્રી અરવિંદમા નામો પણ જાણીતા છે. આમ, આપણે જોઈએ છીએ કે સૃષ્ટિના સ્વરૂપને લગતી વિચારણા કરનારા તમામ તત્ત્વચિંતકો ઉપર ઉત્ક્રાંતિવાદી મંતવ્યોની એક યા બીજા પ્રકારની પણ ઘણી ઘેરી અસર પડેલી છે.

૫. ધર્મના સ્વરૂપ અંગેના આપણા મંતવ્યો પર ઉત્ક્રાંતિવાદે કેવી અસર પહોંચાડી છે ?

ધર્મના સ્વરૂપને લગતી વિચારણા પર ઉત્ક્રાંતિવાદી મંતવ્યોની જોરદાર અસર પડેલી છે. આ સંદર્ભમાં ધર્મના પુરસ્કર્તાઓ નીચેના ત્રણ વર્ગમાં વહેંચાઈ ગયા છે.

૧. ધર્મના પુરસ્કર્તાઓનો એક વર્ગ વૈજ્ઞાનિક શોધખોળો પૂર્વેના જગત અને ઈશ્વરના સ્વરૂપ અંગેના ધર્મમાં સ્વીકારાતા પુરાણા ખ્યાલોને પકડી રાખે છે અને ઉત્ક્રાંતિના વિચારોને ખોટા ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે કે ધર્મપ્રેમીઓના ઘણા નાના સમૂહ જ આ વિચિત્ર વલણ અપનાવેલું છે.

૨. ધર્મના પુરસ્કર્તાઓનો બીજો વર્ગ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોની સત્યાસત્યતા અંગેના વિવાદોમાં પડ્યા સિવાય ધર્મનું એવી રીતે અર્થઘટન કરે છે કે જેથી મૂળભૂત ધાર્મિક શ્રદ્ધાઓ પર કોઈ જાતનું જોખમ રહે નહીં. આમ, આ લોકો ધર્મ અને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રને એકબીજાથી તદ્દન અલગ

રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેમનું મુખ્ય પ્રતિપાદન એ છે કે ધર્મને હંકીકતાત્મક નિર્ણયોની સાથે નહીં પણ મૂલ્યાત્મક નિર્ણયો અને વ્યક્તિગત કર્તવ્યનિષ્ઠાની સાથે જ સંબંધ છે. ધર્મના સ્વરૂપ અને તેના વિજ્ઞાન સાથેના સંબંધ અંગે આવું વલણ અખત્યાર કરનાર લોકોનો વર્ગ પણ બહુ મોટો નથી.

૩. ધર્મના પુરસ્કર્તાઓનો ત્રીજો વર્ગ ઉત્ક્રાંતિને લગતા વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોનું સત્ય સ્વીકારે છે અને તેના સંદર્ભમાં ધાર્મિક માન્યતાઓમાં જરૂરી બૌદ્ધિક ફેરફાર કરે છે. મોટા ભાગના ધર્મપુરુષોનો આ ત્રીજા વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે. આ લોકોના મત પ્રમાણે માનવ સંસ્કૃતિના વિકાસની સાથે ધર્મ અને ઈશ્વરના સ્વરૂપને લગતા માણસના વિચારોનો પણ વિકાસ થયો છે. આ દ્રષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે માણસ એટલા માટે ધાર્મિક છે કે તેઓ એવા વિશ્વમાં વસે છે કે જેનો વિકાસ તેનામાં વધારેને વધારે સૂક્ષ્મ પ્રકારની ધાર્મિક ચેતનાઓ જાગ્રત કરે છે. આનો અર્થ એ કે ઈશ્વરે માનવનું એક વાર સર્જન કરીને પોતાની સર્જન શક્તિને અટકાવી દીધી નથી પણ સર્વોચ્ચ પ્રકારના સર્જનની દૈવી પ્રવૃત્તિ અત્યારે પણ ચાલુ છે.

૧૭. આત્મા અંગેનો નિષેધક અભિગમ

પ્રાસ્તાવિક:

વ્યક્તિ તરીકે માણસની ઉપર્યુક્ત વિશેષતા અને લગતી માણસની દરેક પ્રવૃત્તિ સાથે ‘અહંભાવ’ કે ‘I’ ભળેલો હોય છે. ‘મને લાગણી થાય છે.’ ‘હું વિચારું છું.’ ‘મારે નીતિનું આચરણ કરવું જોઈએ.’, ‘મને સૌંદર્ય ગમે છે.’, ‘હું ઈશ્વરનો ભક્ત છું.’, ‘મારે સૌંદર્યનું સર્જન કરવું છે’, વગેરે ઉચ્ચારણો કરતી વખતે માણસ દરેક વખતે પોતાના અહંને વચ્ચે લાવે છે. આ ‘અહં’ કે ‘હું’ (I) શું છે ?

ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નનો આત્મવાદીઓ એવો જવાબ આપે છે કે ‘અહં’ દ્વારા જેનો નિર્દેશ થાય છે તે માણસનો આત્મા છે. માણસને આત્મા છે અને તેની સૌંદર્યાભિમુખતા, ધર્માભિમુખતા, સર્જનશીલતા, વિચારશીલતા વગેરે જેવી લાક્ષણિકતાઓ આખરે તો તેના આત્માને જ આખારી છે. જે લોકો માણસની ચેતનાના મૂળ આધારભૂત તત્ત્વ તરીકે આત્માનો સ્વીકાર કરતા નથી તેઓ અનાત્મવાદીઓ કહેવાય છે.

આત્માનો નિષેધ (અનાત્મવાદ) :

ભારતીય પરંપરામાં આત્માનો નિષેધ :

પ્રાચીન ભારતીય પરંપરામાં ચાર્વાક અને બૌદ્ધ દર્શનોમાં આત્માના અસ્તિત્વનો સ્પષ્ટ રીતે નિષેધ કરવામાં આવેલો છે. બૌદ્ધધર્મની પ્રવર્તમાન તાત્ત્વિક પરંપરાઓ પણ આત્માના અસ્તિત્વમાં માનતા નથી. ચાર્વાકો પ્રત્યક્ષપ્રમાણવાદીઓ છે. તેમના મત પ્રમાણે જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા આત્માનું જ્ઞાન થતું નથી. આનો અર્થ એ કે આત્મા નથી. બૌદ્ધોના મત પ્રમાણે જગતની પ્રત્યેક વસ્તુનું અસ્તિત્વ કેવળ ક્ષણિક જ છે. આનો અર્થ એ કે આત્મા જેવું કોઈ સ્થિર કે શાશ્વત તત્ત્વ છે જ નહીં.

આમ, ચાર્વાકીએ પ્રત્યક્ષપ્રમાણવાદની દ્રષ્ટિએ અને બૌદ્ધોએ ક્ષણભંગવાદની દ્રષ્ટિએ આત્માનો નિષેધ કરેલો છે.

પાશ્ચાત્ય પરંપરામાં આત્માનો નિષેધ :

પાશ્ચાત્ય પરંપરામાં આત્માનો નિષેધ સ્પષ્ટ રીતે અને અસરકારક રીતે નિષેધ કરનારાઓમાં હ્યુમનું નામ સુવિખ્યાત છે.

હ્યુમનો મત :

હ્યુમ કહે છે કે લોકો અને તત્ત્વચિંતકો અહંભાવની અનુભૂતિને લીધે આત્મા જેવા દ્રવ્યમાં માનવા પ્રેરાય છે. પણ જો આપણે આત્મનિરીક્ષણ કરીએ તો તરત જ જણાશે કે આપણે ક્યારેય જેને આપણે મારી જાત (Myself) કહીએ છીએ તે અનુભવી શકતા નથી. આપણે માત્ર એક યા બીજા પ્રકારનું સંવેદન અનુભવીએ છીએ. આનો અર્થ એ કે આપણે ખરેખર કોઈ સ્થિર કે શાશ્વત આત્મતત્ત્વરૂપ નથી પણ કેવળ છૂટાછવાયાં સંવેદનોરૂપ (bundle of sensation) છીએ.

ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, મનોવિજ્ઞાન વગેરેના સંશોધનોની અસરને લીધે મોટાભાગના આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદ (Logical Positivism), મનોવૈજ્ઞાનિક વર્તનવાદ (Psychological Behaviorism) કે દ્વંદ્વાત્મક ભૌતિકવાદ (Dialectical Materialism) ની પરંપરાઓને અનુસરીને આત્માનો નિષેધ કરે છે. આ પરંપરાઓમાં આત્માનો નિષેધ કઈ રીતે થાય છે તે ક્રમશઃ જોઈએ.

તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદ (Logical Positivism)

હકીકત કે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા વાક્યો જો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી ચકાસી શકાય તેવાં હોય તો જ અર્થયુક્ત છે અને નહીં તો અર્થવિહીન છે. એવો સિદ્ધાંત આપીને આત્મા વગેરેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતા વાક્યોને કેવળ અર્થવિહીન ગણે છે. આમ તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદીઓ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પર રચાયેલા ભાષાના અર્થ અંગેના પોતાના સિદ્ધાંતને અનુસરીને શરીરથી ભિન્ન એવા આત્મા કે મન જેવા તત્ત્વના અસ્તિત્વનો નિષેધ કરે છે.

દ્વંદ્વાત્મક ભૌતિકવાદ (Dialectical Materialism)

દ્વંદ્વાત્મક ભૌતિકવાદ એ હેગલની પદ્ધતિમાંથી પ્રેરણા લઈને માર્ક્સે આપેલો કેવળ ભૌતિકવાદી સિદ્ધાંત છે. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે ભૌતિક તત્ત્વ કે કુદરત પોતાની રીતે દ્વંદ્વાત્મક ગતિ (dialectical movement) માંથી પસાર થઈ રહી છે. કુદરતમાં જોવા મળતા અનેક ભૌતિક પદાર્થોમાં માણસનો પણ સમાવેશ થાય છે. આનો અર્થ એ કે માણસ કેવળ શરીરરૂપ જ છે અને આત્મા જેવું કોઈ ભૌતિક તત્ત્વ છે જ નહીં.

સામાજિક પરિવર્તન અંગેની વિચારણા (Philosophy of social change)માં માર્ક્સવાદ અને સામ્યવાદ હિંસા વગેરેને જરૂરી ગણીને ‘સાધન સાધ્યને યોગ્ય ઠેરવે છે’ (end justifies the means) એવો જે સિદ્ધાંત આપે છે તેનું મૂળ કારણ માર્ક્સની ભૌતિકવાદી દ્રષ્ટિ છે. આ દ્રષ્ટિએ જે માણસ કેવળ શરીરરૂપ (empty organism) જ છે અને તેથી બીજા સાધનોની જેમ તેનો પણ સાધન તરીકે ઉપયોગ થાય તેમાં કશું અયોગ્ય નથી.

મનોવૈજ્ઞાનિક વર્તનવાદ (Psychological Behaviorism)

મનોવૈજ્ઞાનિક વર્તનવાદ એ વોટ્સન નામના મનોવૈજ્ઞાનિકે સ્થાપેલી પરંપરા છે. તે ઉદ્દીપક-પ્રતિક્રિયા (Stimulus- response)ની ભાષામાં માણસની બધી જ વર્તણૂકનો ખુલાસો આપવાનો દાવો કરે છે. કારણ કે તે પણ એમ માને છે કે માણસ ખરેખર તો ‘Hollow Man’ (empty organism) કેવળ શરીરરૂપ છે. એટલે કે માણસના શરીરમાં આત્મા જેવી કોઈ ચીજ નથી.

સમીક્ષા :

તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદીઓ દ્યુમના અનુભવવાદની દ્રષ્ટિને અનુસરીને કેવળ સંવેદન અને પ્રત્યક્ષીકરણ (Sensation and Reflection) ના વિષયોમાં અને ભૌતિકવાદ તેમ જ વર્તનવાદ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિને અનુસરી કેવળ નિરીક્ષણક્ષમ (Observable) વિષયોમાં માને છે. આ માન્યતાઓને આધારે વિધાયક રીતે તો તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદ એટલું જ કહી શકે કે “માનસિક અનુભવો છે.” એ જ રીતે વર્તનવાદ અને ભૌતિકવાદ પણ ફક્ત એટલું જ કહી શકે કે “શરીર છે.”

અનાત્મવાદના આ વિધાયક પ્રતિપાદનમાંથી એમ કલિત થતું નથી કે “આત્મા નથી” પોતાની વિચારણામાં રહેલો આ દોષ આ બધા અનાત્મવાદીઓને સમજાતો નથી, કારણ કે તેઓ પદ્ધતિ સંબંધી મતાગ્રહ (Methodological dogma) થી પીડાય છે. તેઓ ભૂલી જાય છે કે પદ્ધતિ એ આખરે તો તત્ત્વને સમજવાનું સાધન છે.

જ્ઞાન મેળવવાના સાધન કે પદ્ધતિના સ્વરૂપ પરથી તત્ત્વનું સ્વરૂપ નક્કી કરવું કે તેની મર્યાદાઓને આધારે તત્ત્વ પર મર્યાદાઓ લાદવી એ જ્ઞાન પ્રાપ્તિની પ્રક્રિયા અને તત્ત્વ વચ્ચેના સંબંધનો અક્ષમ્ય વિપર્યય છે.

૧૮. આત્માનો વિધાયક અભિગમ (આત્મવાદ) :

પ્રાસ્તાવિક :

આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરનારા તત્ત્વચિંતકો કે આત્મવાદીઓના મત પ્રમાણે માણસની એક વ્યક્તિ તરીકેની જે લાક્ષણિકતાઓ છે તેનો સુયોગ્ય ખુલાસો આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કર્યા વગર આપી શકાય તેમ નથી. આત્મવાદીઓના મત પ્રમાણે આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વયંસિદ્ધ છે. અને તેમા કરેલી શંકા આત્મઘાતી નીવડે છે. દા.ત. ડેકાર્ટે કહે છે કે “હું વિચારું છું માટે છું.” (Cogito ergo sum) એ એક સ્વયં સિદ્ધ સત્ય છે અને તેમાં કરેલી શંકા ટકી શકતી નથી.

આમ, જો આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ? આ સંદર્ભમાં પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતક એચ. એચ. ટીટસે આત્માના સ્વરૂપ અંગેનું વર્ણન નીચે મુજબ કર્યું છે.

૧. આત્મા વ્યક્તિગત તાદાત્મ્ય (personal identity) નું કેન્દ્ર છે :

પ્રત્યેક વ્યક્તિના અનુભવો બદલાતા રહે છે પણ તેનો આત્મા એનો એ જ રહે છે. આજથી દશ વર્ષ પહેલાં થયેલા અનુભવો ‘મને’ થયા હતા એમ કહેવાનું આત્માના સાતત્યને લીધે જ શક્ય બને છે. આનો અર્થ એ કે માણસને જે કંઈ અનુભવો થાય છે તે તેના આત્માને જ આભારી છે. આત્મા એ જ માણસના વ્યક્તિગત ‘અહં’ નું આશ્રયસ્થાન છે.

૨. આત્મા અનુભવને એકત્રિત કરનાર તત્વ (Integrator of experience) છે :

કોઈપણ પ્રકારના અનુભવની સમગ્ર પ્રક્રિયામાં તે પ્રક્રિયાથી પર એવા જ્ઞાતાની અપેક્ષા રહે છે. આત્માને લીધે જ આપણને થતાં જુદાં જુદાં સંવેદનો કે અનુભવો જ્ઞાનમાં પરિણમે છે. લંબાણપૂર્વકની દલીલોને ચાલુ રાખવામાં કે પુસ્તક લખવાનું કાર્ય કરવામાં એક સળંગ વિચાર જરૂરી બને છે અને આવો સળંગ વિચાર જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયાઓથી પર એવા જ્ઞાતારૂપ આત્માના અભાવમાં સંભવી શકતો નથી.

આમ આત્માના અસ્તિત્વનો નિષેધ કરનારી દલીલોનું નિરૂપણ પણ આત્માના અસ્તિત્વને લીધે જ શક્ય બને છે. અર્થાત્ ડેકાર્ટ કહે છે તેમ આત્માના અસ્તિત્વનો નિષેધ કરવામાં પણ તેનો સ્વીકાર થઈ જાય છે. આ આત્મા કે સ્વ ના અસ્તિત્વનો અનુભવ આપણને સૌને થાય છે પણ કાર્લ હેઇમ કહે છે તેમ એકદમ વિચિત્ર વાત તો એ છે કે આપણો Ego, અહં કે આત્મા જગતની અન્ય ચીજો કરતાં આપણી સૌથી વધુ નજીક હોવા છતાં આપણે જેવી રીતે કોઈ પદાર્થનું વસ્તુમૂલક વર્ણન કરી શકીએ છીએ તેવી રીતે તેનું વર્ણન કરી શકતા નથી.

આત્મા એક ખાનગી (private) તત્વ છે :

શરીર જાહેર તત્વ છે જ્યારે આત્મા ખાનગી છે. આપણને સ્વ અંગેનું જે જ્ઞાન છે તે પણ ખાનગી છે. અને તેને આપણે વસ્તુમૂલક પરિભાષા દ્વારા જાહેરમાં મૂકી શકતા નથી. જે અર્થમાં શરીરના જુદાં જુદાં અવયવો ‘મારા’ છે તે અર્થમાં આત્મા ‘મારો’ નથી. કારણ કે આપણી આંખ કે આપણું લોહી આપણે બીજા માણસને આપી શકીએ છીએ પરંતુ આપણે બીજા માણસને આપણા આત્માનું દાન કરી શકતા નથી. આનો અર્થ એ કે આત્મા મારો નથી પણ ચેતના એ જ હું પોતે છું. અને તેથી ધારું તો પણ મારા સ્વ થી હું ક્યારેય મુક્ત થઈ શકતો નથી. મૃત્યુ દ્વારા પણ મને આવી મુક્તિ મળતી નથી. આથી તો હું મૃત્યુને પણ ‘મારું’ ગણાવી શકું છું.

આત્મા કે સ્વ ના આ ખાનગીપણાને લીધે જેવી રીતે માણસ પોતાના આત્માનો પરીચય બીજાને આપી શકતો નથી તેવી રીતે કોઈ પણ માણસ અન્યના આત્માને જાણી શકતો નથી. આપણે સામાન્ય વાતચીત કે સંપર્ક દ્વારા અન્ય વ્યક્તિને સમજી શકીએ છીએ. અને તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ કે તિરસ્કાર પણ દર્શાવી શકીએ છીએ. પરંતુ આપણે ક્યારેય તેના વ્યક્તિત્વમાં પ્રવેશી શકતા નથી.

૪. આત્માનું અસ્તિત્વ કાળથી પર છે :

સમયના વહેણ સાથે આત્માનો શું સંબંધ છે ? એ માનવજીવનનો સૌથી ગહન પ્રશ્ન છે. એક રીતે જોઈએ તો માણસનું આયુષ્ય સમયના સંદર્ભમાં ઘણું જ ટૂંકુ અને મર્યાદિત હોય છે. અને તેમ છતાં માણસનો વર્તમાનકાળ સામાન્ય રીતે ગણાતા વર્તમાનકાળ કરતાં ઘણો જ વિશાળ

હોય છે. સ્મરણશક્તિને લીધે માણસ ભૂતકાળને જીવંત બનાવી શકે છે અને દીર્ઘ દ્રષ્ટિને લીધે ભાવી અંગેની આગાહીઓ કરી શકે છે અને યોજનાઓ બનાવી શકે છે.

આમ માનવ-આત્મા સ્મૃતિ વડે ભૂતકાળમાં અને કલ્પના વડે ભવિષ્યકાળમાં વિચરણ કરી શકે છે. આનો અર્થ એ કે આત્મા કાળથી પર છે.

૫. આત્મા એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું અને વિલક્ષણ તત્ત્વ છે :

આત્માનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે તેનું લક્ષણ બાંધવું અઘરું બની જાય છે. આત્માનું આપણે વર્ણન કરી શકતા નથી તેનું ખરું કારણ આપણી બુદ્ધિ અને ખાષાની મર્યાદા નથી પણ આત્માની વિલક્ષણતા છે. ટીટસ લખે છે કે આ પદોની ચક્રદોષમાં પડ્યા સિવાય વ્યાખ્યા આપવાનું મુશ્કેલ છે. અને ચક્રદોષયુક્ત વ્યાખ્યા આપીએ તો તેનાથી આ પદોના સ્વરૂપને સમજવા અંગેના પ્રશ્નો અણઉકળ્યા રહે છે.

આમ આપણે જોઈએ છીએ કે આ જગતની અનેક વસ્તુઓના પૃથક્કરણ અને વર્ણનને લગતી અનેક શાસ્ત્રોની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ઓતપ્રોત થનારી આત્મા પોતે આ બધાથી પર છે. અર્થાત્ આત્મા એક એવું વિલક્ષણ તત્ત્વ છે કે જેનું પૃથક્કરણ કે વર્ણન ક્યારેય શક્ય બનતું નથી.

સમાપન :

આપણી સ્વ-ચેતનાનું આપણને ભાન છે એ હક્રિય નિઃસંદેહ છે. આ સ્વ-ચેતના કે અહંભાવ આત્માનો જ નિર્દેશ કરે છે. આ અત્મા એ જ ખરો જ્ઞાતા છે અને તેને લીધે જ આપણા જુદાં જુદાં અનુભવોનું એકીકરણ શક્ય બને છે. આ જ્ઞાતારૂપ આત્મા એટલે “મારું કાંઈક” નહીં પણ “હું” પોતે જ. આથીતે કોઈને દાનમાં કે જ્ઞાનમાં આપી શકાતો નથી. સમયના વહેણની સાથે આ અત્મા વહી જતો નથી પણ હંમેશાં તેનાથી પર રહે છે. મન અને વાણીથી પણ આત્મા પર રહે છે. અર્થાત્ આત્માના સ્વરૂપની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરી શકાતી નથી કે તેનું સર્વમાન્ય વસ્તુમૂલક વર્ણન થઈ શકતું નથી. તેથી તો કાન્ટ તેને અજ્ઞેય ગણે છે.

૧૯. ન્યાયદર્શન અનુસાર આત્માના અસ્તિત્વની સાબિતીઓ

પ્રાસ્તાવિક :

ન્યાયદર્શન વાસ્તવવાદી કે બાહ્યાર્થવાદી દર્શન છે. તેના મતે આત્મા એક દ્રવ્ય છે કે જેમાં બુદ્ધિ, યા જ્ઞાન, સુખ, દુઃખ, રાગ, દ્વેષ, ઈચ્છા, કૃતિ યા પ્રયત્ન વગેરે ગુણ રૂપે રહે છે. આ દ્રવ્ય-ગુણની પરિભાષામાં ન્યાયદર્શન આત્માના અસ્તિત્વ માટેના અનેક પ્રમાણો આપે છે, જેમાંના મુખ્ય પ્રમાણો નીચે મુજબ છે.

૧. ઇન્દ્રિયોથી આપણને જ્ઞાન થાય છે, પણ ઇન્દ્રિયોનો પ્રયોજનાર ન હોય તો ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થાય નહીં. આત્મા ઇન્દ્રિયોને પ્રયોજનાર છે.

૨. જ્ઞાન એ ગુણ છે અને ગુણ હંમેશાં કોઈ દ્રવ્યના આશ્રયે જ રહે છે. આથી જ્ઞાનરૂપી ગુણનું આશ્રયરૂપી કોઈ દ્રવ્ય હોવું જોઈએ. તે દ્રવ્યનું નામ આત્મા છે.

૩. પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ જ્ઞાનનો આશ્રય ઇન્દ્રિય સંભવી શકે નહીં. આથી પ્રત્યભિજ્ઞા યા સ્મૃતિને સમજાવવા માટે આત્માને ન માનીએ તો સ્મૃતિ કે પ્રત્યભિજ્ઞા સંભવે જ નહિ. જમણી આંખ અને ડાબી આંખ એક સરખું જ જુએ છે. તેથી બન્ને આંખોને સાધન તરીકે પ્રયોજનાર કોઈ એક પ્રત્યભિજ્ઞાનો આશ્રય માનવો જોઈએ. તે છે આત્મા.

૪. સ્મરણરૂપજ્ઞાનનો આશ્રય ઇન્દ્રિય સંભવી શકે નહીં. આંખ વડે જોવાથી થતાં જ્ઞાન અને તેના દ્વારા ઇદમવતા સ્મરણ જ્ઞાનના આશ્રય તરીકે ઇન્દ્રિયથી જુદું દ્રવ્ય માનવું પડે છે અને તે દ્રવ્ય છે આત્મા.

૫. ઇન્દ્રિયાન્તર વિકારની ઘટના પણ પુરવાર કરે છે કે ઇન્દ્રિય જ્ઞાનનો આશ્રય ન હોઈ શકે. દા.ત. મધુર રસવાળી કેરી જોઈ, ગંધ સૂંઘી, મોંમાં પાણી છૂટે છે અને તે ખાવાની ઇચ્છા થાય છે. જ્ઞાન અને ઇચ્છાનો આશ્રય ઇન્દ્રિય નથી, પણ ઇન્દ્રિયથી જુદું કોઈ દ્રવ્ય છે અને તે આત્મા છે.

૬. ઇન્દ્રિયો ભૌતિક છે. ભૂતોમાં જ્ઞાન-ગુણ નથી. તેમ તેમના કાર્ય રૂપ ઇન્દ્રિયોમાં પણ જ્ઞાન ગુણ ન જ હોય. આમ ઇન્દ્રિયો જ્ઞાન ગુણનો આશ્રય નથી. તેનો આશ્રય તો આત્મા જ છે.

૭. શરીર પણ જ્ઞાનગુણનો આશ્રય નથી. શરીર ભૌતિક છે. ભૌતિક પદાર્થને જ્ઞાનરૂપી ગુણ હોઈ શકે નહીં. શરીરથી આત્મા ભિન્ન છે કારણ કે આત્મા વગરના શરીરને હણતા પાપ લાગતું નથી. શરીરને જ જો અત્મા માનીએ તો મૃત શરીરને બાળતા પાપ લાગવું જોઈએ. આથી શરીરથી ભિન્ન આત્મા માની તેને જ જ્ઞાનાશ્રય ગણવો જોઈએ.

આલોચના :

ન્યાયદર્શન સામે સૌથી વધુ કડક ટીકા થતી હોય તો તે તેના આત્મા વિષેના ખ્યાલની છે. તેનો આત્મા અંગેનો વિચાર યુક્તિહીન છે. તેમાં તર્કસંગતતા જણાતી નથી. એનું કારણ એ છે કે ચૈતન્યને આત્માનો આકસ્મિક ગુણ માનવાની ન્યાયે ભૂલ કરી છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાં વ્યાવહારિક દ્રષ્ટિકોણથી તત્ત્વોની આલોચના કરેલી છે. આ મતમાં નવ નિત્ય દ્રવ્યો માન્યા છે, જેનો કદાપી નાશ થતો નથી. મુક્તાવસ્થામાં એક આત્માથી બીજા આત્માને પૃથક્ કરવાવાળા ‘મન’ ને પણ એક નિત્ય દ્રવ્ય જ માન્યું છે. જીવને આ મનથી કદી છૂટકારો મળતો નથી, અનાદિકાળથી એક જીવનો અવિદ્યાને લીધે કોઈ એક મન જોડે સંયોગ થઈ ગયો છે અને તે જીવ મન સહિત અનન્ત શરીરોમાં ધૂમતો કરે છે. આમ સાધક માટે મુક્તિ બહુ દૂર રહે છે.

૨૦. સાંખ્યદર્શન અનુસાર આત્માના અસ્તિત્વ અંગેની સાબિતીઓ

પ્રાસ્તાવિક :

સાંખ્યદર્શન દ્વૈતવાદી દર્શન છે. તેમાં એક તત્ત્વ પ્રકૃતિ અને બીજું તત્ત્વ આત્મા છે. સાંખ્યદર્શનમાં પુરુષનું અસ્તિત્વ સ્વતઃસિદ્ધ, સ્વયંપ્રકાશ માનવામાં આવેલ છે, કારણ કે દરેકને ‘હું’, ‘મારું’ એવું ભન હોય જ છે. તેના માટે કોઈ પ્રમાણની જરૂર નથી. પુરુષને દ્રષ્ટા, જ્ઞાતા

અને વિષયી માનવામાં આવેલ છે. પુરુષ ન તો શરીર છે, ન તો મન છે, ન અહંકાર છે કે ન બુદ્ધિ છે. સાંખ્યના પુરુષને નિસ્ત્રૈગુણ્ય, ઇંદ્રિય, અ-કર્તા, કેવલ, મધ્યસ્થ, સાક્ષી, દ્રષ્ટા, સદાપ્રકાશસ્વરૂપ વગેરે શબ્દો દ્વારા ઓળખવામાં આવે છે. સાંખ્ય આવા આત્મા યા પુરુષનું અસ્તિત્વ સાબિત કરવા માટે કેટલીક દલીલો રજૂ કરે છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

પુરુષ યા આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરતી દલીલો :

૧. હેતુલક્ષી દલીલ :

સાંખ્ય દર્શનમાં વિશ્વનો ઇત્પત્તિક્રમ એ નિર્હેતુક નહીં પણ સહેતુક માનેલ છે. પ્રકૃતિની ઇત્કાંતિ થાય છે, તે પુરુષના ધ્યેયને (કૈવલ્ય) સિદ્ધ કરવા માટે છે. પ્રકૃતિ સ્વયં અચેતન, જડ છે તેથી તેને પોતાનો કાંઈ ઇંદ્રિય હોઈ શકે નહીં. પ્રકૃતિ તેના ત્રણ ગુણો, સૂક્ષ્મ શરીર વગેરે પુરુષના ધ્યેયને હાંસલ કરવા નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહે છે. આથી ચેતન પુરુષની હસ્તી કબૂલવી પડે છે.

૨. તાર્કિક દલીલ :

વિશ્વના બધા પદાર્થો સાવચવી છે અને જડ છે. બધા પદાર્થો (વિષયો) સત્ત્વ, રજસ, તેમજ તમસના બનેલા (પરિણામરૂપ) છે. આ ત્રણેય ગુણોનો ખ્યાલ આપણને ત્રણ ગુણોથી પર એવા નિસ્ત્રૈગુણ્ય કે ગુણાતીત પુરુષ તરફ દોરી જાય છે. માટે પુરુષનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડે છે.

૩. તાત્વિક દલીલ :

આપણું સમસ્ત જ્ઞાન અનુભવને આધારે રચાયેલું જ્ઞાન છે. પરંતુ અનુભવનું કાંઈક અધિષ્ઠાન તો જોઈએ જ, જે પુરુષ છે. જો આપણે જ્ઞાનને સ્વીકારીએ તો જ્ઞાતા તરીકેનું અસ્તિત્વ ધરાવનાર પુરુષને પણ સ્વીકારવો જ પડે છે. આથી પુરુષની હસ્તી સિદ્ધ થાય છે.

૪. નૈતિક દ્રષ્ટિએ રજૂ થયેલ દલીલ :

સમસ્ત વિશ્વ સુખ- દુઃખ વગેરે ભોગ્ય પદાર્થોથી ભરેલું છે. પ્રકૃતિ ભોગ્ય છે, પરંતુ પ્રકૃતિ પોતે જડ હોઈ તે તેના વિકારોને ભોગવી શકે નહીં. માટે પદાર્થોને ભોગવનાર કોઈ ભોક્તાનું અસ્તિત્વ કલ્પવું પડે છે. પુરુષ એ ભોક્તા છે. આથી પુરુષની હસ્તી સિદ્ધ થાય છે.

૫. ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ રજૂ થતી દલીલ :

આ દલીલ કાંઈક ગૂઢ રહસ્યવાળી છે અને ધાર્મિક દ્રષ્ટિએ રજૂ કરવામાં આવી છે. આ જગતનાં દુઃખોમાંથી નિવૃત્તિ મેળવવા અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા બધા જ ઇચ્છે છે અને તે માટે પ્રયત્ન કરે છે. સાંસારિક વિષયો જડ તેમજ નિષ્ક્રિય હોઈ તે તેમના દુઃખ કે નિવૃત્તિનું કારણ ન બની શકે. માટે આ દુઃખભરપૂર સંસારથી પર એવા અશરીરી આત્માની હસ્તી કબૂલવી પડે છે. એમ ન માનીએ તો મુમુક્ષુત્વ, જીવનમુક્ત વગેરે શબ્દો પણ નિરર્થક ઠરે છે. વળી, ખરેખર કૈવલ્ય તો તેનું જ હોઈ શકે જે પ્રધાન અને તેના પરિણામોથી સંપૂર્ણ રીતે જુદું હોય.

આમ, ઇંપર મુજબની વિવિધ દલીલો દ્વારા સાંખ્યદર્શન પુરુષનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે.

ટૂંકમાં ઉત્તર આપો

૧. વાસ્તવવાદનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત શું છે ?

વાસ્તવવાદનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે કે આપણા જ્ઞાનમાં જે વિષયો આવે છે તે વિષયો આપણા જ્ઞાનથી સ્વતંત્ર અને બહિર્ભૂત છે. એટલે કે જોય વિષયો જ્ઞાતાથી સ્વતંત્રપણે અને બહિર્ભૂત રીતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. વાસ્તવવાદીઓ અનુસાર પદાર્થ છે તેથી દેખાય છે. વાસ્તવવાદીઓના મત પ્રમાણે પદાર્થનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ એ આપણને થતા તેના જ્ઞાનથી વધારે મૂળભૂત છે.

૨. વાસ્તવવાદના મૂળભૂત પ્રકારો જણાવો.

વાસ્તવવાદના મૂળભૂત બે પ્રકારો છે. -

૧. પ્રત્યક્ષાત્મક વાસ્તવવાદ :

પ્રત્યક્ષાત્મક વાસ્તવવાદ અનુસાર આપને જોય વિષયોનું સીધેસીધું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે.

૨. પરોક્ષાત્મક વાસ્તવવાદ :

જ્યારે પરોક્ષાત્મક વાસ્તવવાદ અનુસાર આપણે બહિર્ભૂત જોયવિષયોને પ્રત્યક્ષ રીતે જાણતા નથી પણ એ વિષયોને લગતા વિચારો કે સંવેદનો કે તેને મળતા કોઈ માધ્યમ દ્વારા પરોક્ષ રીતે જ જાણીએ છીએ.

૩. બુદ્ધિવાદીઓ અનુસાર યથાર્થ જ્ઞાન કોને કહેવાય ?

યથાર્થ જ્ઞાન તેને જ કહેવાય કે જેમાં સાર્વત્રિકતા અને અનિવાર્યતાનો ગુણ હોય. જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા મળેલા જ્ઞાનમાં ક્યારેય સાર્વત્રિકતા કે અનિવાર્યતા હોતી નથી. જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા મળતા જ્ઞાનમાં સાર્વત્રિકતા હોઈ શકે નહીં કારણ કે જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા આપણે સર્વદેશીને નહીં પરંતુ આ કે તે એકદેશી વસ્તુનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ. એ જ રીતે જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા મળેલું જ્ઞાન અનિવાર્ય હોઈ શકે નહીં કારણ કે લાઈબ્નિઝે ગણાવેલા અનિવાર્ય સત્યના બે મુખ્ય લક્ષણોમાંનું એક પણ લક્ષણ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયોમાં સંભવતું નથી.

૪. બુદ્ધિવાદીઓ અનુસાર જ્ઞાનને શક્ય બનાવનાર મુખ્ય પ્રક્રિયાઓ કઈ છે ?

બુદ્ધિવાદીઓના મત પ્રમાણે પહેલેથી જ માણસ માત્રના મનમાં પ્રથમથી જ પડેલા જન્મજાત વિચારોને ગ્રહણ કરવા અને એ રીતે ગ્રહણ કરેલા વિચારો પર ચિંતન કરી તેના કલ્પિતાર્થો નિગમ તર્કપદ્ધતિ (Deduction) થી સ્પષ્ટ કરવા, એ જ્ઞાનના ઉદ્ભવ અને વિકાસને શક્ય બનાવનારી મુખ્ય પ્રક્રિયાઓ છે.

૫. બુદ્ધિવાદીઓ અનુસાર અનિવાર્ય સત્ય એટલે શું ?

લાઈબ્નિઝ અનિવાર્ય હકીકત કે સત્યની સમજૂતી આપતાં કહે છે કે અનિવાર્ય હકીકત કે સત્ય તે છે કે જેના જ્ઞાનની નિશ્ચિતતા પુનરાવર્તનથી વધતી નથી. અર્થાત્ એ પ્રથમથી જ નિશ્ચિત હોય છે. દા.ત. $2 + 2 = 4$ એ અનિવાર્ય સત્ય પહેલેથી જ નિશ્ચિત રીતે સત્ય છે. એની સત્યતાને વધુ નિશ્ચિત કરવા માટે આપણે લખોટીઓ લઈને વારંવાર ગણતરી કરવી પડતી નથી.

૬. ડોકાર્ટ અનુસાર સ્વયંસિદ્ધ સિદ્ધાંત ઁટલે શું ?

સ્વયંસિદ્ધ કે સ્વતઃસિદ્ધ સિદ્ધાંત ઁટલે ઁવો સિદ્ધાંત કે જેની સત્યતા સાબિત કરવાની આવશ્યકતા કે શક્યતા હોતી નથી. ડોકાર્ટ કહે છે કે આપણા મનમાં પડેલા આવા સ્વયંસિદ્ધ સિદ્ધાંતોનું જ્યારે આપણી બુદ્ધિને જ્ઞાન થાય છે ત્યારે આપણી બૌદ્ધિક દ્રષ્ટિ સ્પષ્ટ રીતે અને નિર્ભ્રાન્તિપણે ઁમ જોઈ શકે છે કે આ સિદ્ધાંતો સત્ય જ છે.

૭. બેકન અનુસાર જ્ઞાનનો વિકાસ કેવી રીતે થઈ શકે ?

બેકન કહે છે કે જો આપણે નવી નવી માહિતી ઁકઠી કરવી હોય અને આપણા જ્ઞાનને વિકસાવવું હોય તો આપણે કુદરતરૂપી પુસ્તક વાંચવું જ જોઈઁ. અર્થાત્ કુદરતનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો જ આપણા વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો વિકાસ શક્ય બને છે.

૮. લોક અનુસાર કેવા પ્રકારના વિચારો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ મન પાસે નથી ?

લોકના મત પ્રમાણે આપણી પાસે જે કાંઈ જ્ઞાન છે તે આપણા મનમાં રહેલા સાદા કે જટિલ વિચારરૂપ છે. આ બે પ્રકારના વિચારોમાં સાદા વિચારો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ આપણા મન પાસે નથી.

૯. જટિલ વિચારો કેવી રીતે શક્ય બને છે ?

સાદા વિચારો મળ્યા પછી આપણું મન નિષ્ક્રિય મટી સક્રિય બને છે. સક્રિય મન સ્મૃતિ, કલ્પના, તુલના વગેરે માનસિક પ્રક્રિયાઓને સાદા વિચારો પર લાગું પાડીને તેમાંથી જટિલ વિચારો (Complex Ideas)નું સર્જન કરે છે. દા.ત. સૌંદર્યનો વિચાર, ન્યાયનો વિચાર વગેરે.

૧૦. લોક અનુસાર અનુભવના સ્ત્રોત ક્યા છે ?

લોકના મતાનુસાર આપણને બે સ્ત્રોત દ્વારા અનુભવ થાય છે. (૧) બાહ્ય નિરીક્ષણ (Sensation) દ્વારા અને (૨) આંતર્નિરીક્ષણ (Reflection) દ્વારા. બાહ્ય નિરીક્ષણ દ્વારા આપણને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયરૂપ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધને લગતા વિચારો પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૧. અનુભવવાદની મૂળભૂત માન્યતા શું છે ?

અનુભવવાદના મત પ્રમાણે આપણા મનમાં જે કાંઈ જ્ઞાન કે વિચાર જોવા મળે છે તે બધાનું મૂળ આપણને જન્મથી માંડીને આજ દિન સુધીમાં થયેલા ઈન્દ્રિયાનુભવને આભારી છે. આ ઈન્દ્રિયાનુભવ યયા પહેલાં ઁટલે કે જન્મ સમયે માણસનું મન તદ્દન કોરા કાગળ (tabula rasa) કે ખાલી ઁરડી જેવું હોય છે.

૧૨. અનુભવવાદના સમર્થક ચિંતકોના નામ જણાવો.

પ્રાચીન ગ્રીકના ચિંતકોમાં પ્રોટેગોરસ, ગોર્જિયાસ વગેરે સોક્રિસ્તોઁ અને આધુનિક યુગમાં બેકન, હોબ્સ, લોક, બર્કલી, હ્યુમ વગેરે ચિંતકોઁ અનુભવવાદી મતને અનુમોદન અને સમર્થન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

૧૩. કાન્ટ શા માટે આત્માને અજ્ઞેય ગણે છે ?

મન અને વાણીથી પણ આત્મા પર રહે છે. અર્થાત્ આત્માના સ્વરૂપની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરી શકાતી નથી કે તેનું સર્વમાન્ય વસ્તુમૂલક વર્ણન થઈ શકતું નથી. તેથી તો કાન્ટ તેને અજ્ઞેય ગણે છે.

૧૪. અત્માનું અસ્તિત્વ કાળથી પર છે ? જણાવો.

સમયના વહેણ સાથે આત્માનો શું સંબંધ છે ? એ માનવજીવનનો સૌથી ગહન પ્રશ્ન છે. એક રીતે જોઈએ તો માણસનું આયુષ્ય સમયના સંદર્ભમાં ઘણું જ ટૂંકું અને મર્યાદિત હોય છે. અને તેમ છતાં માણસનો વર્તમાનકાળ સામાન્ય રીતે ગણાતા વર્તમાનકાળ કરતાં ઘણો જ વિશાળ હોય છે. સ્મરણશક્તિને લીધે માણસ ભૂતકાળને જીવંત બનાવી શકે છે અને દીર્ઘ દ્રષ્ટિને લીધે ભાવી અંગેની આગાહીઓ કરી શકે છે અને યોજનાઓ બનાવી શકે છે.

આમ માનવ-આત્મા સ્મૃતિ વડે ભૂતકાળમાં અને કલ્પના વડે ભવિષ્યકાળમાં વિચરણ કરી શકે છે. આનો અર્થ એ કે આત્મા કાળથી પર છે.

૧૫. ડેકાર્ટ આત્માનું સ્વયંસિદ્ધપણું કેવી રીતે સિદ્ધ કરે છે ?

આત્મવાદીઓના મત પ્રમાણે આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વયંસિદ્ધ છે. અને તેમાં કરેલી શંકા આત્મઘાતી નીવડે છે. દા.ત. ડેકાર્ટ આત્માના સ્વયંસિદ્ધપણાને સિદ્ધ કરવા માટે કહે છે કે “હું વિચારું છું માટે હું.” (Cogito ergo sum) એ એક સ્વયં સિદ્ધ સત્ય છે અને તેમાં કરેલી શંકા ટકી શકતી નથી.

૧૬. વોટ્સન આત્માના અસ્તિત્વનો ઇન્કાર કેવી રીતે કરે છે ?

મનોવૈજ્ઞાનિક વર્તનવાદ એ વોટ્સન નામના મનોવૈજ્ઞાનિકે સ્થાપેલી પરંપરા છે. તે ઉદ્દીપક-પ્રતિક્રિયા (Stimulus- response)ની ભાષામાં માણસની બધી જ વર્તણૂકનો ખુલાસો આપવાનો દાવો કરે છે. કારણ કે તે પણ એમ માને છે કે માણસ ખરેખર તો ‘Hollow Man’ (empty organism) કેવળ શરીરરૂપ છે. એટલે કે માણસના શરીરમાં આત્મા જેવી કોઈ ચીજ નથી.

૧૭. માર્ક્સ આત્મા વિશે શું માને છે ?

માર્ક્સ આપેલો સિદ્ધાંત કેવળ ભૌતિકવાદી છે. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે ભૌતિક તત્ત્વ કે કુદરત પોતાની રીતે દ્વંદ્વાત્મક ગતિ (dialectical movement) માંથી પસાર થઈ રહી છે. કુદરતમાં જોવા મળતા અનેક ભૌતિક પદાર્થોમાં માણસનો પણ સમાવેશ થાય છે. આનો અર્થ એ કે માણસ કેવળ શરીરરૂપ જ છે અને આત્મા જેવું કોઈ ભૌતિક તત્ત્વ છે જ નહીં.

૧૭. આત્માના સંદર્ભમાં તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદની માન્યતા શું છે ?

હકીકત કે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા વાક્યો જો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી ચકાસી શકાય તેવાં હોય તો જ અર્થયુક્ત છે અને નહીં તો અર્થવિહીન છે. એવો સિદ્ધાંત આપીને આત્મા વગેરેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતા વાક્યોને કેવળ અર્થવિહીન ગણે છે. આમ તાર્કિક પ્રત્યક્ષવાદીઓ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પર રચાયેલા ભાષાના અર્થે અંગેના પોતાના સિદ્ધાંતને અનુસરીને શરીરથી ભિન્ન એવા આત્મા કે મન જેવા તત્ત્વના અસ્તિત્વનો નિષેધ કરે છે.

૧૮. આત્માના અસ્તિત્વના સંદર્ભમાં દ્યુમ શું ખુલાસો આપે છે ?

દ્યુમ કહે છે કે લોકો અને તત્ત્વચિંતકો અહંભાવની અનુભૂતિને લીધે આત્મા જેવા દ્રવ્યમાં માનવા પ્રેરાય છે. પણ જો આપણે આત્મનિરીક્ષણ કરીએ તો તરત જ જણાશે કે આપણે ક્યારેય જેને આપણે મારી જાત (Myself) કહીએ છીએ તે અનુભવી શકતા નથી. આપણે માત્ર એક યા બીજા પ્રકારનું સંવેદન અનુભવીએ છીએ. આનો અર્થ એ કે આપણે ખરેખર કોઈ સ્થિતિ કે શાશ્વત આત્મતત્ત્વરૂપ નથી પણ કેવળ છૂટાછવાયાં સંવેદનોરૂપ (bundle of sensation) છીએ.

૧૯. તત્ત્વજ્ઞાનની વ્યાખ્યા આપો.

વ્યાપક રીતે તત્ત્વજ્ઞાનની વ્યાખ્યા આપવી હોય તો એમ કહી શકાય કે, “તમામ પૂર્વગ્રંથો અને ગૃહીત માન્યતાઓ ત્યજીને કોઈ પણ વિષયની મૂળભૂત માન્યતાઓ અંગે સૂક્ષ્મ, વ્યાપક અને સમીક્ષાત્મક દ્રષ્ટિએ વિચારણા કરતું શાસ્ત્ર એટલે તત્ત્વજ્ઞાન.”

૨૦. તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ જણાવો.

અંગ્રેજી શબ્દ ‘Philosophy’ મૂળ બે ગ્રીક શબ્દો ‘Philo’ અને ‘Sophia’ પરથી ઉતરી આવેલો છે. ‘Philo’ એટલે પ્રેમ અને ‘Sophia’ એટલે ડહાપણ કે જ્ઞાન. આમ ફિલોસોફી એટલે ડહાપણ કે જ્ઞાન માટેનો પ્રેમ. તત્ત્વજ્ઞાનને ડહાપણ કે જ્ઞાન માટેનો પ્રેમ કહેવાનો અર્થ એ કે તેમાં માનવજીવનને લગતા કે માણસ જે વિશ્વમાં જીવે છે તે વિશ્વના સ્વરૂપને લગતા કોઈ પણ મૂળભૂત પ્રશ્ન અંગેની વિચારણાનો ક્યારેય નિષેધ થતો નથી.

૨૧. દર્શનનો અર્થ જણાવો.

પ્રારંભમાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ‘દર્શન’ શબ્દના પ્રયોગના બદલે ‘મીમાંસા’ શબ્દનો પ્રયોગ થતો. મીમાંસા એટલે મનન, જ્ઞાન પ્રાપ્તિની ઇચ્છા, કોઈ તાત્ત્વિક વિષયની પરીક્ષા. દર્શન શબ્દ સંસ્કૃતના દર્શ ધાતુ પરથી ઉતરી આવ્યો છે. જેનો અર્થ થાય છે, ‘જોવું’. દર્શન એટલે જોવું તે- તત્ત્વજ્ઞાનની એક પદ્ધતિ, સત્યને નિરખવાનો, સમજવાનો એક પુરુષાર્થ. આ જોવાનું શક્ય બને છે સીધા અનુભવ દ્વારા, અનુમાનના આધારે કે આત્માનુભૂતિ દ્વારા.